

Sašo Cmrečnjak

Slovenska sprava: zgodovinski pregled

CMREČNJAK Sašo, univerzitetni diplomirani filozof in zgodovinar, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 103, saso.cmrecnjak@gmail.com

Slovenska sprava: zgodovinski pregled

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 382–436, cit. 205

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava razvoj slovenskega pravnega diskurza od njegovih začetkov v poveljni politični emigraciji do uveljavitve in razvoja v Sloveniji v letih pred in po osamosvojitvi ter prikazuje njegove ključne značilnosti. Pri tem je izpostavljena vsebina pravnih deklaracij, ki so jih v javnosti objavljali tako državni organi kot tudi posamezniki in organizacije iz civilne družbe. Članek obravnava tudi nekatere ukrepe države na področju zahtev, izraženih v pravnih deklaracijah.

Ključne besede: sprava, deklaracije, poveljni poboji, poprava krivic, diskurz.

CMREČNJAK Sašo, BA in Philosophy and History, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 103, saso.cmrecnjak@gmail.com

Slovene Reconciliation: A Historical Overview

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), št. 3-4, str. 382–436, 205 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with the evolution of the Slovene reconciliation discourse, its beginnings in post-war political emigration up to its implementation and development in Slovenia before and after Slovenia gained independence, and its key characteristics. In doing so, it highlights the contents of reconciliation declarations published by public authorities, individuals, and civil society organisations. The article also points to state measures relating to the demands expressed in reconciliation declarations.

Key words: reconciliation, declarations, post-war killings, redress of injustice, discourse

Uvod¹

Sprava je že desetletja tema slovenske javne sfere, ki se vedno znova vrača v ospredje javnih polemik. Skozi leta se je uveljavila kot samoumeven cilj slovenske družbe, istočasno pa tudi kot predmet nenehnih sporov, ki se v javnosti namesto v obliki kritičnega razmisleka odvijajo kot obračunavanja na temo interpretacije druge svetovne vojne.

Sprava, kot jo obravnavamo, je politična sprava, torej projekt oziroma cilj slovenske politične družbe. Predstavlja proces preseganja delitve, ki je v družbi nastala kot posledica krivic in zločinov, storjenih med drugo svetovno vojno in po njej. Njen cilj je, da bi preteklost prenehala biti izvor delitev in sporov v političnem prostoru ter da bi se v družbi uveljavila enotnost in solidarnost. Predstave o tem, kako naj bo ta cilj dosežen, se v obravnavanih spravnih izjavah razlikujejo. V političnem pomenu lahko v slovenskem primeru v osnovi razločujemo med dvema opredelitvama: sprava je razumljena bodisi kot sprava med državljani ali kot sprava znotraj slovenskega naroda. Slednja opredelitev je v javnem prostoru najbolj pogosta, kar je tudi razlog, da se ta tematika v javnosti največkrat obravnava pod sintagmo »narodna sprava«.

Metodološko temelji članek na pregledu relevantnih virov (monografij, zbornikov, deklaracij, časopisnih člankov, zakonodaje in arhivskih virov), na podlagi katerih je podan prikaz razvoja spravnega diskurza, od začetkov pri povojni politični emigraciji do njegove recepcije v Sloveniji v času pred osamosvojitvijo in po njej. Pri tem se osredotočamo na vsebino pomembnejših spravnih pozivov in jih vsebinsko primerjamo, da bi pokazali, kako so se njihovi poudarki skozi leta spreminjali. V zaključku je podan pregled nekaterih ukrepov države, ki se nanašajo na najpomembnejše zahteve, izpostavljene v spravnem diskurzu.

¹ Članek je predelana različica prvega, zgodovinskega segmenta diplomskega dela *Slovenska sprava: zgodovinski pregled in kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom*, ki je bilo v letu 2015 nagrajeno s Prešernovo nagrado Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Avtor se ponovno zahvaljuje mentorjema dr. Igorju Pribacu in dr. Božu Repetu za strokovno pomoč in nasvete; gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*.

1 Slovenska sprava pred letom 1975

1.1 Razglas Narodnega odbora za Slovenijo 1. 5. 1945

Eksplíciten poziv k spravi v takšni obliki, kot jo razumemo danes, najdemo že tik pred koncem vojne. Narodni odbor, ki ga je meščanska politika ustanovila konec leta 1944 z namenom prevzema oblasti po vojni, je na zasedanju v Ljubljani 3. 5. 1945, ki so ga predstavljali kot »začasno slovensko narodno predstavništvo«,² razglasil vse ozemlje, na katerem prebivajo Slovenci, za narodno državo Slovenijo kot del demokratične in federativne kraljevine Jugoslavije ter postavil slovensko vlado kot začasni najvišji upravni organ. Razglas, ki je bil objavljen dan kasneje, je pozval »vse Slovence k obči spravi, da ne bodo skromne in oslajljene narodne sile vezane v notranji borbi, ko jih v tem zgodovinskem trenutku rabimo sproščene in enotne za uresničenje najvišjih narodnih koristi.«³ Partizanske oddelke so pozvali k prenehanju sovražnosti zoper slovensko narodno vojsko, prebivalstvo pa k opustitvi osebnega obračunavanja in sledenju ukrepom narodne vlade. V zadnjem odstavku odbor ponovi poziv k spravi:

»Zaupajoč v vsemogočnega Boga, ki vodi usodo narodov, in zanašajoč se na podporo velikih demokratičnih zaveznikov, poziva NARODNI ODBOR za SLOVENIJO vse Slovence k sodelovanju za blagor domovine, k edinosti in spravi, ker je le s tem zagotovljen obstoj in napredek slovenskega naroda.«⁴

Zasedanje Narodnega odbora in objava razglasa je bil zapozneli poskus legitimacije pred zahodnimi zavezniki, ki pa zaradi dejanskih razmer ob koncu vojne ni mogel imeti nikakršnega učinka. Politično vodstvo se je, tako kot v Slovensko narodno vojsko preimenovano domobranstvo in z njimi povezano civilno prebivalstvo, z namenom predaje britanski vojski začelo umikati proti Koroški, partizanska stran pa je v vojni dosegla popolno zmago Slavije in takoj po njenem koncu začela obračun z nasprotniki. Del tega so bili tudi množični, v konspiraciji izvedeni poboji vrtnjenih domobrancev, ki so v domovini desetletja ostali zamolčani.

1.2 Spomenica duhovščine ljubljanske škofije o lojalnosti 11. 7. 1945

Politični vpliv, ki ga je imela Cerkev pred in med vojno, je bil po vojni izničen. Nova oblast je nad njo kmalu začela izvajati pritiske, med katerimi je bila tudi zahteva Narodne vlade Slovenije, da generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk izda izjavo o lojalnosti oblasti ter se opredeli do delovanja duhovščine med vojno. Spomenico, ki je nastala na podlagi te zahteve, je Vovk s sopodpisanimi predstavniki ljubljanske duhovščine 11. 7. 1945 prebral pred predsednikom vlade Borisom Kidričem in notranjim ministrom Zoranom Poličem.⁵

² Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 476.

³ Repe, *Mimo odprtih vrat*, str. 169.

⁴ Prav tam.

⁵ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 17.

V spomenici se zastopniki svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije zahvaljujejo Titu in zaveznikom za osvoboditev izpod jarma okupatorjev. Izrekajo iskreno vdanost, spoštovanje in pokorščino Narodni vladi v Ljubljani in Zvezni vladi demokratične federativne Jugoslavije ter poudarjajo, da jim tega ne veleva le božja zapoved, temveč tudi narodna zavest. Podpisniki se zavezujejo, da bodo svoje vernike opominjali, da so »dolžni spolnjevati svoje dolžnosti do naroda in države«, in s tem utrjevali »od Boga ukazani patriotizem«. Spomenica obsoja zavestno izdajstvo nad narodom in izraža obžalovanje, da so »take in podobne napake v usodni dobi okupacije zagrešili tudi nekateri duhovniki in nekateri katoličani«, ter ocenjuje, da je do takega ravnanja prišlo zaradi strahu pred brezboštvom; tako krivdo je sicer mogoče »razumeti, a je ni mogoče docela opravičiti«. Podpisniki so izrazili tudi svojo dolžnost do zagotavljanja enotnosti:

»Zavedamo se, da je tudi naša poklicna dolžnost, da pomagamo v našem narodu zdraviti rane tako bridke preteklosti. Zato hočemo s podvojenimi močmi pomagati gasiti ogenj sovraštva, maščevalnosti in krivičnosti, ki bi utegnil še nadalje razkrajati enotnost družine, vasi in naroda ter oteževati ali celo onemogočati vzajemno prizadevanje vseh narodnih energij za hitri dvig naše domovine.«⁶

Odnosi med oblastjo in Cerkvijo so se zaostriili po objavi pastirskega pisma v času volilne kampanje v septembru 1945, v katerem je Cerkev obsodila delovanje komunistične oblasti, napetosti pa so se stopnjevale vse do leta 1952, ko je Jugoslavija prekinila diplomatske stike s Svetim sedežem.⁷ Spravljiv in do oblasti prizanesljiv ton (predvsem pa izraz pripravljenosti za sodelovanje pri napredku domovine) izjave o lojalnosti se je, čeprav je nastala na zahtevo in v razmerah popolne nemoči Cerkve, ohranil tudi v pridigi ljubljanskega nadškofa Jožefa Pogačnika leta 1977, ko so bili odnosi med državo in Cerkvijo že bistveno boljši in bolj urejeni kot v letu 1945. Stališča vrha Cerkve do druge svetovne vojne so se začela zaostrovati po letu 1990, ko si je prizadeval povrniti vpliv v družbi in v odnosu do države – to je, kot bomo videli, v veliki meri počel prav preko spravnega diskurza.

1.3 Razvoj ideje o spravi v emigraciji

V razmerah, kakršne so bile v Sloveniji v povojnih letih, se ideja sprave seveda ni mogla uveljaviti. Ohranjali in razvijali so jo le preživeli poraženci vojne, ki so v emigraciji s publicistično dejavnostjo opozarjali na povojne poboje in na potrebo po odpravi razdora v narodu, ki naj bi nastal s komunistično revolucijo.

Konec šestdesetih let je tako v emigraciji nastalo več publikacij, ki so omenjale spravo in vsebovale programe ter konkretne predloge, kako preseči narodno razdvojenost. Med najbolj dejavnimi avtorji je bil Ciril Žebot, ki je bil pred vojno eden izmed voditeljev kluba katoliških študentov Straža ter sodelavec idejnega vodje stražarjev Lamberta Ehrlicha. Leta 1943 se je pred gestapom umaknil v Rim, proti koncu vojne pa si je skupaj z Miho Krekom prizadeval, da bi Slovenijo

⁶ Prav tam, str. 19–20.

⁷ Repe, Škofovska izjava, str. 121.

zasedli zahodni zavezniki. Leta 1947 se je preselil v ZDA in od leta 1958 do 1979 predaval ekonomijo na univerzi Georgetown. Objavljal je strokovne članke v ameriškem časopisju, sodeloval pa je tudi pri slovenskem emigracijskem tisku, v katerem je zagovarjal idejo neodvisne Slovenije.⁸ V svojih publikacijah na to temo je večkrat omenjal tudi narodno spravo kot pogoj za doseganje cilja samostojne države Slovencev. V publikaciji *Misli ob petdesetletnici prve slovenske vlade* je leta 1967 zapisal:

»Tako torej zgodovina obeh vojn in povojnih razdobjih Slovincem narekuje čustveno in besedno iztrenjenje, rehabilitacijo vseh žrtev medvojnega in povojnega nasilja ter resno narodno spravo kot prve pogoje za uspešnejšo borbo v dosego neizpoljenih slovenskih narodno-političnih ciljev. Petdesetletnica započete, a nedovršene slovenske narodne suverenosti je obenem zgodovinski opomin in izredna prilžnost za potrebno konsolidacijo slovenskega naroda.«⁹

V istem delu je predlagal »minimalen slovenski program«, katerega del je tudi predlog, da rehabilitacijo žrtev in narodno spravo zagotovita republiška skupščina in vlada. Kot del teh prizadevanj Žebot predlaga tudi politično pluralizacijo in odstranitev »stalinističnih ostankov« z vidnih položajev v partiji.¹⁰

V svojem pojmovanju naroda in demokracije je Žebot izhajal iz krščanstva – njegovi predlogi nacionalnega programa so zato tesno vezani na religijo, ki jo vidi kot bistveno komponento naroda, pa tudi demokracije na splošno. Demokratična strpnost po njegovem temelji na ljubezni, zato sodi, da je »vsaka resnična demokracija povezana s krščanstvom kot globokim osebnim prepričanjem.«¹¹

Žebot si je prizadeval za svoj program pridobiti tudi druge politične emigrante, a pri tem ni bil vselej uspešen – del protikomunistične emigracije je njegove ponudbe zavrnil.¹² Prav tako je poskušal navezati stike s slovensko politiko. V »partijskem liberalizmu« druge polovice šestdesetih let je namreč videl prilžnost za sodelovanje v smeri svojih prizadevanj. Poskušal se je povezati s predsednikom Izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije Stanetom Kavčičem, ki pa se je zavedal, da bi mu povezava z Žebotom politično škodovala in se je zato od njega distanciral. Ko je Žebot avgusta 1968 obiskal Slovenijo, je izbruhnila afera, v kateri se je moral Kavčič braniti zaradi očitkov, da je odgovoren za obisk in da je v kontaktu z belogardistično emigracijo. Te obtožbe so bile kasneje uporabljene tudi v kontekstu »cestne afere«. Da bi se ogradil od Žebotovega političnega programa, se je Kavčič lotil pisanja članka, ki ga je obravnaval tudi sekretariat CK ZKS; v njem je obsodil delovanje emigracije, posebej pa zavrnil tudi pobude o narodni spravi, saj poskušajo politično in moralno izenačiti partizane z belogardizmom.¹³

V zvezi s svojimi pravnimi prizadevanji se je Žebot ponovno obrnil na Kavčiča leta 1971, ko ga je v pismu kot predsednika slovenske vlade povabil, da v imenu slovenske države pismo pozdravi odprtje in blagoslovitev Slovenske

⁸ *Enciklopedija Slovenije*, s. v. »Žebot Ciril«.

⁹ Žebot, *Misli ob petdesetletnici*, str. 5–6.

¹⁰ Prav tam, str. 7.

¹¹ Žebot, *Slovenija*, str. 82.

¹² (Jugo)slovenske punktacije 1970, *Sij slovenske svobode*, 15. 6. 1970.

¹³ Repe in Prinčič, *Pred časom*, str. 165–170.

kapele v Washingtonu.¹⁴ Slovesnosti, ki je potekala 15. 8. 1971, se je udeležilo tudi okoli 150 ljudi iz Slovenije, vključno s koprskim in mariborskim škofom. Kavčič se na poziv ni odzval, kar je Žebot obžaloval kot zamujeno priložnost, iz katere bi lahko »vzklila slovenska narodna sprava«.¹⁵

Žebot je s slovenskim političnim vodstvom poskušal navezovati stike s pomočjo Vinka Levstika,¹⁶ ki je tudi sam širil pozive po narodni spravi. Leta 1968 je objavil odprto pismo slovenski politični emigraciji, v katerem ugotavlja, da bi morala emigracija nastopiti složno in se ne bi smela braniti dialoga s slovenskimi komunisti, saj so tudi oni del slovenskega naroda. Liberalno usmerjeni komunisti v Sloveniji so po njegovem mnenju celo najboljši porok za uresničitev cilja neodvisne države Slovencev. Levstik zato predlaga, da se začne »med emigracijo resno misliti na narodno spravo, delati v duhu le-te in kar se tiče domovine, nastopati kot enotno telo.«¹⁷ V ta namen predlaga, da emigrantske skupine izvolijo predstavnike v kongres, ki bi združeval vse Slovence po svetu ter vodil dialog z domovino.

Med spravnimi pozivi emigracije pa najdemo tudi take, ki zavračajo vsak dialog z oblastmi v domovini in imajo za edini cilj odpravo komunizma ter rehabilitacijo domobranstva. Primer takega dojetja sprave je pisanje Branka Rozmana, ki je med vojno vstopil med domobrance, po vojni pa se je umaknil na Koroško in se izselil v Argentino, kjer je končal študij bogoslovja. Kasneje je deloval tudi v Münchnu in v Celovcu, leta 1991 pa se je vrnil v Slovenijo.¹⁸ Bil je aktiven v izseljenskem tisku, predvsem pa je pomembna njegova knjiga *V Rogu ležimo pobiti*, ki jo je v samozaložbi izdal v Buenos Airesu pod psevdonimom Tomaž Kovač. V njej je ponatisnil pričevanja o taboriščih na Vetrinjskem polju in o vrnitvi v domovino ter pobojih, ki so bila objavljena že v starejših izseljenskih publikacijah (*Odprti grobovi* Franca Ižanca, *Krivda rdeče fronte in Rdeča zver, pijana krvi* Matije Škerbca, *Vetrinjska tragedija, Zgodbe mučeništva Slovencev*). Kot predgovor k pričevanjem je spisal krajši sestavek, v katerem je OF označil za prevaro komunistične partije, ki je zlorabila dobronamerne ljudi, ki so se hoteli bojevati za osvoboditev svoje domovine, za namen izvedbe revolucije. Rozman pride do zaključka, da »je bil poziv KPS na osvobodilni boj resnična izdaja nad slovenskim narodom«,¹⁹ po drugi strani pa v vseh pogledih opravičuje kolaboracijo z okupatorjem kot nujno samoobrambo »demokratsko usmerjenih Slovencev«. V svojem kratkem pregledu dogajanja med vojno se sicer ustavi tudi pri umorih, ki jih je izvedla Črna roka, a jih opravičuje kot usmerjene le zoper aktivne udeležence pobijanja demokratičnih Slovencev in neprimerljive z zločini, ki so jih storili partizani.

Ob koncu svojega sestavka Rozman spregovori tudi o slovenski spravi in našteje pogoje zanjo:

¹⁴ Repe, »Liberalizem« v Sloveniji, str. 182.

¹⁵ Žebot, *Neminljiva Slovenja*, str. 487.

¹⁶ Repe in Prinčič, *Pred časom*, str. 170.

¹⁷ Levstik, *Tri odprta pisma*, str. 13.

¹⁸ *Enciklopedija Slovenije*, s. v. »Rozman Branko«.

¹⁹ Rozman, *V Rogu*, str. 7.

»Prvi pogoj slovenske ljudske sprave je, da se vrne žrtvam medvojnega in povojnega nasilja njih dobro ime in da se mrtvim vrnejo njihovi zatajeni in izravnani grobovi in pravica, da počivajo v nemotenem in častnem spominu svojih sorodnikov in prijateljev. Drugi pogoj sprave je, da pridejo vsi za revolucijo, za njene žrtve, tako na eni kot na drugi strani, pa tudi za totalitarni režim doma odgovorni ljudje pred nepristranska sodišča, kjer naj odgovarjajo za svoja dejanja.

Tretji pa, da se pusti slovenskemu narodu, da se sam odloči na svobodnih in tajnih volitvah, koga hoče imeti za svoje voditelje, in še prej, kakšno državno in družbeno ureditev hoče imeti.«²⁰

Njegova zamisel o slovenski spravi je torej vezana predvsem na odpravo komunizma in se le deloma nanaša na usodo žrtev povojnih pobojev. Žrtvam je po prvem od Rozmanovih pogojev treba »vrniti dobro ime«, kar v skladu z njegovo prejšnjo predstavitvijo dogajanja med drugo svetovno vojno pomeni predvsem to, da se jim priznajo njihove zasluge za boj proti komunizmu. V domovini se namreč še vedno »govori o protikomunističnih borbih kot o narodnih izdajalcih, čeprav so se ti kot resnični Slovenci bojevali prav za svoj narod proti zmagi komunizma, ki je kot totalitarni sistem nič manj obsodbe vreden kot vsak drug totalitarizem, n. pr. fašizem ali nacizem.«²¹

Rozmanova označitev nasprotnikov komunizma za »resnične Slovence« ima svojo predzgodovino že v domobranski propagandi med vojno, podobne sodbe pa kasneje najdemo tudi pri drugih avtorjih. Po teh predstavah je slovenski narod nujno vezan na katolicizem in pripada evropskemu civilizacijskemu krogu, medtem ko je komunizem označen za »azijatski« fenomen, ki je slovenskemu narodu tuj. Kljub načelnemu obsojanju vseh totalitarnih režimov se zato Rozmanu komunizem zdi še posebej obsojanja vreden, boj zoper njega pa je po njegovem tudi boj za Slovence kot narod.

Tako zaostrena apologija domobranstva pri delu emigracije je oblasti v Sloveniji služila kot prikladen izgovor za obračunavanje z vsemi pozivi k spravi in k razkritju povojne usode domobrancev, tudi če niso zahtevali njihove rehabilitacije. Očitek, da gre za odmev belogardistične propagande, je tako doletel tudi intervju z Edvardom Kocbekom, ki sta ga zamejska književnika Boris Pahor in Alojz Rebula objavila v brošuri *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa* v tržaški reviji Zaliv leta 1975. Prav s tem intervjujem se je tema povojnih pobojev začela odpirati tudi v domovini, v povezavi s tem pa je v javnost vstopila tudi ideja o spravi.

2 Začetki spravnega diskurza v Sloveniji

Kocbekov intervju je posegel v (zapovedan) molk o povojnih pobojih in drugih zločinih zmagovite strani, ki je v Sloveniji veljal v povojnih letih. O tem, koliko ljudi je za njih kljub temu vedelo (bodisi preko pripovedovanja očitvidcev ali preko prepovedanega emigrantskega tiska), je težko spekulirati, vendar je medijski molk, ki ga je oblast sankcionirala z uporabo državnih institucij in neformalnih pritiskov, preprečeval, da bi vstopili v javno zavest.

²⁰ Prav tam, str. 13–14.

²¹ Prav tam, str. 13.

Kljub temu pa so obstajale pomenljive izjeme. Tako je na primer Tone Svetina leta 1969 v tretji knjigi svojega partizanskega romana *Ukana* poboje nazorno opisal. V njej je domobranski stotnik Valjhun, za tem ko je z drugimi vrnjen s Koroške, odpeljan v Kočevski rog, kjer mu uspe preživeti likvidacije, naslednjega dne pa se reši iz brezna, polnega trupel.²² Zaradi podrobnosti, s katerimi je Svetina opisal te dogodke, je mogoče sklepati, da je bil seznanjen s pričevanji, ki so izhajala v emigraciji; na to sta opozorila tudi Boris Pahor in Alojz Rebula v njunem odgovoru na reakcije, ki jih je izzval Kocbekov Intervju v Zalivu šest let kasneje.²³ A čeprav je bila *Ukana* vidno in popularno literarno delo, ki je doživelo mnoge ponatise in uživalo podporo literarnih kritikov, kljub eksplicitnemu prikazu pobojev ni sprožilo javne razprave o tem vprašanju.

V opisanih razmerah je tema povojnih pobojev ostala neobdelana tudi v zgodovinopisju, vendar tudi tu najdemo izjeme. Dušan Biber je v hrvaškem tedniku *Vjesnik u srijedu* v rubriki »Retrospektiva« na podlagi svojega pregleda britanskih arhivov objavil 67 nadaljevanj na temo odnosa Britancev do dogajanja v Jugoslaviji med in tik po vojni.²⁴ V tem sklopu sta izšla tudi članka, v katerih avtor omenja usodo domobrancev. V članku *Kvislinzi traže spas* je predstavil odločanje Britancev, kaj naj storijo z zajetimi kolaboranti, pri čemer navaja tudi vsebino pisma z dne 10. 6. 1945, v katerem je Miha Krek nekdanjega britanskega ambasadorja pri kraljevi jugoslovanski vladi prepričeval o naklonjenosti domobrancev do zahodnih zaveznikov in protestiral zoper njihovo izročanje.²⁵ V naslednjem članku Biber omenja tudi druga Krekova pisma s podobno vsebino, ki jih je poslal predstavnikom britanske vojske in politike. V njih je navedeno, da naj bi britanske vojaške oblasti med 27. in 31. majem partizanom v Jugoslavijo predale 11.100 slovenskih domobrancev. V zvezi z njihovo usodo je Biber navedel tudi vsebino dopisa britanski ambasadi v Beogradu, iz katerega izhaja, da ne gre dvomiti, da je bil nad njimi v Jugoslaviji izvršen »ekstenziven in celovit pokol«.²⁶

2.1 Kocbekov intervju v Zalivu leta 1975

Pahorjevo idejo za intervju, v katerem bi Kocbek spregovoril o svojem pogledu na medvojno dogajanje in o povojnih pobjih, je ta sprejel že v začetku leta 1970, a je potem dolgo omahoval in se odločil odgovore posredovati šele pet let kasneje, za tem, ko je bilo ob njegovi sedemdesetletnici objavljenih več sramotilnih spisov in ko se je konec leta 1974 ob obisku Pariza seznanil s pisanjem emigracije o pobjih.²⁷ Z vsebino intervjuja, ki je izšel v marcu 1975, so v Ljubljani razpolagali že pred objavo. Tone Fajfar je Kocbeka povabil na pogovor, v katerem ga je

²² Svetina, *Ukana*, str. 835–845.

²³ Pahor in Rebula, *Po nevihti*, str. 10.

²⁴ Biber, Britanci o Titu, str. 454.

²⁵ Biber, *Kvislinzi traže spas*, str. 26.

²⁶ Biber, *Početak trščanske krize*, str. 26.

²⁷ Inkret, *In stoletje bo zardelo*, str. 499–524.

poskušal prepričati, da izid prepreči, Kocbek pa mu je odvrnil, da je od sramotilne kampanje, ki so jo ob njegovi obletnici prejšnje leto organizirali v časopisju, osvobojen slehernega ozira do njih in njihovih tabujev in da so mu s tem pomagali, da je zmožgal »zdaj brez predsodkov izpolniti svojo željo, pravzaprav svojo narodno in versko dolžnost ter vzeti slovesno v spomin usodo tisočerih fantov.«²⁸

V intervjuju je Kocbek spregovoril o Dolomitski izjavi, o vlogi krščanskih socialistov v OF, nastanku bele garde in državljanski vojni, predvsem pa o povojnih pobojih. Za njih naj bi izvedel poleti leta 1946 in o tem poizvedoval pri predstavnikih CK KPS, kjer pa so mu zatrdili, da vrnjeni domobranci niso bili pomorjeni. Ker so se informacije o pobojih kopičile, se je odločil za odstop s funkcij, a si je po izbruhu informbirojevskega spora premislil. Oblast se ga je po njegovih besedah kljub temu odločila znebiti, kot povod pa je uporabila novelo *Strah in pogum*, proti kateri je v časopisju organizirala napad, s katerim so izsilili njegov odstop.²⁹ Ob koncu intervjuja je Kocbek v odgovoru na vprašanje, kaj bi kazalo storiti glede usode domobrancev, dejal:

»Predvsem si jo moramo vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. Vzdigniti si jo moramo iz potlačene in pohabljenе zavesti v jasno in pogumno zavest. [...] Gre torej za javno priznanje krivde, ki se tiče nas vseh. Tako dolgo se ne bomo znebili preganjavice in more, dokler javno ne priznamo svoje krivde, svoje velike krivde. Brez tega dejanja Slovenci ne bomo nikoli stopili v čisto in jasno ozračje prihodnosti.«³⁰

Ideja, da poboji bremenijo ves narod, in ne le odgovornih, je imela kasneje velik vpliv na diskurz sprave. Kocbek jo je opisal že v dnevniškem zapisu 6. 1. 1975, ko je ob branju literature o pobojih prišel do zaključka, da je krivda za njih na vseh Slovencih, ker so nekritično sprejemali delitve, ki so med vojno in po njej pripeljale do tako tragičnih posledic, ter da je globoka potreba po izmirjenju in spravi danes še bolj oddaljena.³¹

2.2 Odzivi na intervju in njegov ponatis v Naših razgledih

Kljub temu da je intervju obelodanil poboje v domovini in tako izpolnil dolgoletna prizadevanja mnogih publicistov v emigraciji, je bil odziv na njegovo objavo med emigranti zelo zadržan, deloma pa tudi sovražen. Odnos med Kocbekom in predstavniki kasnejše politične emigracije je bil namreč zaostren že v predvojnem obdobju, v času vojne pa je bil Kocbek zaradi sodelovanja v OF tarča napadov v Slovenju, Slovenskem domu in Domoljubju. Emigracijski tisk je odnos do njega začasno spremenil po letu 1952, ko je bil zaradi novele *Strah in pogum* odstranjen s političnih funkcij, a se je ta znova zaostрил prav ob objavi intervjuja v *Zalivu* leta 1975. Avtorji člankov so sicer pozdravljali Kocbekovo odločitev, da javno spregovori o usodi domobrancev, a so mu očitali, da gre pri tem za zapoznelo lajšanje vesti

²⁸ Kocbek, *Dnevnik*, str. 86.

²⁹ Pahor in Rebula, *Edvard Kocbek*, str. 128–149.

³⁰ Prav tam, str. 150.

³¹ Kocbek, *Dnevnik*, str. 80.

zaradi lastne vpletenosti v medvojna obračunavanja.³² V argentinskem časniku *Sij slovenske svobode* so mu pripisali celo vpletenost v odločanje o povojnih pobojih in njegovo zatrjevanje, da je za njih slišal šele leta 1946, označili za laž, saj je bil v maju in juniju 1945 minister v zvezni vladi in s tem v političnem vrhu.³³

Ciril Žebot je v oceni intervjuja v kanadskem časniku *Slovenska država* sicer izrazil nekaj pomislekov (zakaj je Kocbek molčal tako dolgo; zakaj še vedno uporablja partijski izraz »bela garda«), a pohvalil Kocbekov pogum in poštenost, da je o pobojih spregovoril in zahteval popravilo krivic, s čimer je odprl temo narodne sprave.³⁴

Reakcija v domovini je bila pričakovano ostrejša, a k temu, da je bila javnost z vsebino Kocbekove izpovedi obveščena, je najbolj pripomogla prav slovenska oblast, ki je intervju objavila v *Naših razgledih* 9. 5. 1975. V isti številki je uredništvo objavilo tudi članek »Gre za resnico«, katerega namen je bil bralcem razložiti okoliščine objave intervjuja; do nje naj bi prišlo po dogovoru s tiskovnim svetom pri republiški konferenci SZDL Slovenije. Članek navaja poročilo seje izvršnega odbora z dne 16. 4. 1975, na katerem so razpravljali o ozadju in metodah pritiskov sovražne propagande, ki naj bi v zadnjem času spet ogrožala Jugoslavijo in Slovenijo. Tam ocenjujejo, da je del teh napadov tudi knjiga *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*, ter ugotavljajo, da je Kocbek žal »pristal na pozicijah tistih, ki jih je po zmagi ljudskih množic pognal na klavarno pot izgnanstva strah pred kaznijo, ker se je njihovih rok držala kri tisočev slovenskih ljudi in ker so bili zaznamovani z neizbrisnim pečatom izdaje.«³⁵ RK SZDL se je ob tej priložnosti opredelila tudi do pozivov k spravi, ki so prihajali iz emigracije:

»Odnos naše revolucije in organov ljudske oblasti do narodne izdaje in kontrarevolucije je bil med NOB, v zaključnih bitkah in v povojni graditvi vselej jasen in brezkompromisen – med našo revolucijo in kontrarevolucijo, med borci za svobodo in sodelavci okupatorja, med socialističnim patriotizmom in narodnim izdajstvom ne more biti nobene pomiritve in sprave.«³⁶

Članek navaja tudi odlomka iz govora predsednika RK SZDL Mitje Ribičiča in sekretarja izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS Franca Šetinca, v katerih sta obsodila zahteve po spravi kot poskus izenačevanja med borci za svobodo in izdajalci. Uredništvo na koncu še doda, da soglaša s temi mnenji in da je namen objave intervjuja s Kocbekom, da si bralci ustvarijo mnenje o njegovem sedanjem delovanju.

Za intervjujem je uredništvo objavilo še članek »Namesto epiloga«, ki je prepis pisma Toneta Fajfarja Edvardu Kocbeku pred izidom knjige. Fajfar v njem Kocbeku očita, da glavni razlog spora med njim in slovensko politiko ni bila usoda domobrancev, kot pravi sedaj, ampak Kocbekova stališča do oblikovanja slovenske družbe in vloge kristjanov v njej, ponovi pa tudi očitke v zvezi s *Strahom in pogumom*:

³² Pibernik, *Pogled politične emigracije*, str. 244–252.

³³ Edvard Kocbek: *Pričevalec našega časa*, *Sij slovenske svobode*, 1. 5. 1975, str. 3.

³⁴ Žebot, *Pogum in razum*, *Slovenska država*, št. 6, maj–junij 1975, str. 3.

³⁵ Gre za resnico, *Naši razgledi*, 9. 5. 1975, str. 247.

³⁶ Prav tam.

»Tvoja sedanja prizadetost glede domobrancev pa ima v resnici svoje korenine že v tvojem »Strahu in pogumu«, ko si enačil vrednost življenjskih žrtev borcev za osvoboditev in izdajalcev.«³⁷

Ponatis intervjuja v Sloveniji je torej pravzaprav služil ponovnemu obračunavanju s Kocbekom in javni opredelitvi oblasti do ideje o narodni spravi. Glede razloga, zakaj je medijski pogrom zaradi omembe pobojev doletel Kocbeka, ne pa tudi drugih avtorjev, ki so o njih pisali že pred tem, sta Pahor in Rebula zapisala, da je jasen: ker je bil avtor *Ukane* Tone Svetina »politično zasebnik«, Kocbek pa v povojnih letih eden izmed najvišjih politikov.³⁸ Njegova vidna vloga in spor s slovenskimi oblastmi sta zato izpadla veliko bolj obremenilno kot druga pričevanja, čeprav po mnenju Pahorja in Rebule Svetinova literarna obdelava pobojev veliko bolj blati NOB.³⁹

Kljub temu da so bili poboji in pozivi k spravi sedaj (čeprav z odklonilnim odnosom in zanikanjem) javno pripoznani, se v naslednjih letih vse do polemik okrog eseja *Krivda in greh* v Sloveniji glede recepcije sprave ni veliko spremenilo. Pomembna izjema v tem času je pridiga ljubljanskega nadškofa in metropolita Jožefa Pogačnika leta 1977, v kateri je vrh Cerkve ponovno opredelil svoj odnos do sprave.

2.3 Pridiga nadškofa Jožefa Pogačnika leta 1977

V pridigi na veliki četrtek 7. 4. 1977 se je Pogačnik med govorjenjem o zgodovinski spravi med vzhodno in zahodno cerkvijo v času drugega vatikanskega koncila navezal tudi na vprašanje odnosa do slovenske zgodovine. Izpostavil je pomen evangelijskega nauka odpuščanja v življenju kristjanov, ki se ga je treba držati tudi pri presojanju dogajanja med NOB in socialno revolucijo. Pogačnik je v tem smislu za kristjane postavil načela, ki se jih naj držijo: ne smejo poznati maščevalnosti in mržnje, odpustijo naj vsakomur, ki jim je prizadejal kakršnokoli krivico, ne glede na stran, kateri je pripadal, ter sami prosijo odpuščanja za krivice, ki so jih naredili, ter si jih po svojih zmožnostih prizadevajo popraviti. V tem duhu je izrazil obžalovanje in prosil odpuščanja za krivice, ki jih je med vojno povzročila krščanska vera:

»V imenu vseh tistih slovenskih katoličanov, ki poslušajo glas svojega pastirja, izjavljam, da odpuščamo vse, kar nas je po človeški krivdi hudega zadelo. Vse, kar se je v imenu krščanske vere krivic zgodilo, obsojamo – kakor smo obsojali med vojno in je obsojalo tudi tedanje cerkveno vodstvo – in v imenu krivcev prosimo odpuščanja.«⁴⁰

Pogačnik je v pridigi tudi prosil »vse verne Slovence, naj nikar preveč ne obujajo žalostnih spominov na pretekle hude dni« in naj po božjem vzoru skušajo, kolikor je mogoče, »pozabiti, kar se je zgodilo med vojno«, s čimer bodo pokazali »svojo dejavno ljubezen do domovine in njenega napredka«.⁴¹

³⁷ Fajfar, Namesto epiloga, *Naši razgledi*, 9. 5. 1975, str. 250.

³⁸ Pahor in Rebula, *Po nevihti*, str. 11.

³⁹ Prav tam, str. 10.

⁴⁰ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 24.

⁴¹ Prav tam, str. 24–25.

Na Pogačnikovo pridigo so se kasneje v svojih spravnih izjavah cerkveni dostojanstveniki še večkrat sklicevali, a so vse bolj opuščali njeno umirjeno retoriko in poudarjali, da sprava zahteva prav spominjanje, ne pa pozabe.

2.4 Spomenka Hribar: *Krivda in greh*

Zatišje, ki je glede sprave veljalo tudi po intervjuju v Zalivu leta 1975, se je končalo, ko je leta 1984 deset avtorjev pripravilo prispevke za zbornik, posvečen tri leta prej umrlemu Kocbeku. Med avtorji je bila tudi Spomenka Hribar, ki je s svojim esejem, naslovljenim *Krivda in greh*, opredelila potrebo po spravi in njeno vprašanje vzpostavila v slovenskem javnem prostoru. Da se odnos oblasti do teme v skoraj desetih letih ni spremenil, se je izkazalo tudi tokrat: zbornik je bil pripravljen v letu 1984, a je ostal neizdan vse do leta 1987.

Krivda in greh se začne z obravnavo dnevniških zapiskov Edvarda Kocbeka iz časa vojne, objavljenih v *Tovarišiji* in *Listini*. Na podlagi njegovih razmislekov o krivdi in grehu, ki sta posledica vsakega, tudi upravičenega jemanja človeškega življenja, in o blaženi krivdi, ki pomeni priznanje in sprejemanje te krivde, Hribarjeva razvija svoj pogled na povojne poboje, za katere je izvedela prav iz Kocbekovega intervjuja leta 1975. Označi jih za bratomorni zločin nad narodom, ki ni le greh nad poraženci, temveč tudi nad preživelimi in zmagovalci samimi:

»Zakaj pobiti domobranci so bili tudi deli svojega, našega naroda. Kakor sta levica in desnica roki enega telesa, tako so pobiti domobranci deli svojega, našega narodnega telesa. Mojega telesa.«⁴²

Poboje razloži kot izhajajoče iz sovraštva, ki se poraja iz postavitve absolutne resnice, na podlagi katere si Subjekt in izvrševalci njegove volje jemljejo pravico do razsojanja o življenju in smrti, da prosto posegajo v svetost življenja in na »mesto drugega«, ki pa je nenadomestljivo in pomeni enkratnost in neponovljivost vsakega posameznika, ki je s smrtjo za vedno izgubljena. Nobeno takšno postavljanje na pozicijo Resnice ne more biti upravičeno, zato se Hribarjeva vpraša, s kakšno pravico ona sama absolutno obsoja ravnanje izvrševalcev. Absolutne sodbe ne more dati, ker ne more stopiti na mesto drugega, na mesto likvidatorjev, katerih zločin obsoja. A kljub temu gre pri pobojih za zločin – vendar ne za zločin ene skupine nad drugo, ampak naroda nad samim seboj.⁴³ To breme, ki leži na narodu, je treba razrešiti, a ker ne gre za boj med dvema skupinama, ampak za travmo, ki jo nosimo kot ljudje, rešitev ne more biti v kaznovanju.

»Ne more biti stvar v tem, da se krivda za-govarja, od-plačuje in maščuje – temveč, da se nosi. Da se niti ne prekrije – pozabi s ciničnim opravičevanjem niti ne razraste kakor rak sovraštva in maščevanja. Ne: odgovarjati za krivdo, ne: odplačevati jo, temveč – prenašati jo. Vzdržati jo. To je edina pot iz verige sovraštva, v katero smo že tako dolgo ujeti.«⁴⁴

⁴² Hribar, *Krivda in greh*, str. 35.

⁴³ Prav tam, str. 36–52.

⁴⁴ Prav tam, str. 55.

Usodo domobrancev je treba po mnenju Hribarjeve »vzeti nase« kot usodo dela naroda. Prvi korak k temu je javno priznanje zločina, potreben pa je tudi dostojen pokop in ureditev grobišč. Predlaga tudi postavitev obeliska sredi Ljubljane, na katerem bi bilo posvetilo »Umrla za domovino«. ⁴⁵ Na tej točki Hribarjeva uvede pojem narodne sprave, ki ga opredeli kot »kohezijo vseh narodnih sil«, ki se kaže skozi priznavanje nazorskega pluralizma in zavračanje vsakega ekskluzivizma, sklicujočega se na objektivno Resnico. ⁴⁶

Ti pozivi k spravi so v javnosti sprva naleteli na zelo odklonilen odziv, Hribarjeva pa je bila tarča podobnih obsodb kot Kocbek, torej da izenačuje izdajalstvo z odporom in da predlaga rehabilitacijo belogardizma. Obtožbe so se pri tem sklicevale na odlomke iz eseja, do katerih so imeli nekateri njeni kritiki dostop, kljub temu da zbornik sploh še ni izšel. ⁴⁷

Kljub medijskemu obračunavanju, ki je leta 1985 pripeljalo tudi do izključitve Hribarjeve iz Zveze komunistov, pa se je tema narodne sprave skozi prihodnja leta v javnosti uveljavila. V ozračju druge polovice osemdesetih let, ko se je vse bolj utrjevala želja, da bi se Slovenija oz. Slovenci kot narod osamosvojili, je ideja sprave predstavljala primerno platformo za doseganje enotnosti, potrebne za izvedbo tega projekta. V prelomnem letu 1990 je bila že splošno razumljena kot bistvena naloga družbe, a koncepcije sprave so se skozi čas vse bolj oddaljevale od osnovnega poziva k pieteti do mrtvih in medsebojnega spoštovanja, kot ju je zagovarjala Hribarjeva.

Medtem ko oblast sredi osemdesetih let sprave kot političnega projekta še ni bila pripravljena sprejeti, vendar je bila to, kot bomo videli kasneje, sčasoma primorana storiti, pa so jo civilna družba in novonastale opozicijske stranke navdušeno razvijale, a je v recepciji slednjih pomenila predvsem apologijo ene strani in napad na drugo ter vzpostavitev nove zgodovinske narative, ki naj zamenja staro, komunistično. Hribarjeva se je od takega razvoja večkrat distancirala; že leta 1987 je v svojem prispevku k 57. številki Nove revije opozorila, da sprava ni homogenizacija in uniformiranje družbe v imenu nekega skupnega Cilja. Tako razumevanje je imenovala »slogaštvo« in opozarjala, da to, če do njega pride znotraj narodnostne družbene skupnosti, vodi v sovražni šovinizem. ⁴⁸ Na zgrešeno recepcijo sprave pri desnici je opozorila tudi v članku *Zaustavite desnico*, kjer je antikomunizem dela zagovornikov sprave označila za poskus novega vzpostavljanja Resnice. ⁴⁹

3 Spravne izjave v letu 1990

V letih od izida *Krivde in greha* se je pojem narodne sprave počasi, a vztrajno širil v javno zavest. Publicistična obravnava te teme je bila konec osemdesetih let

⁴⁵ Prav tam, str. 61.

⁴⁶ Prav tam, str. 62–63.

⁴⁷ Hribar, *Svitanja*, str. 55.

⁴⁸ Hribar, *Avantgardno sovražstvo in sprava*, str. 101–102.

⁴⁹ Hribar, *Svitanja*, str. 189.

po začetnem pogromu sicer sporadična, a spravi sčasoma vse bolj naklonjena.⁵⁰ V prelomnem letu 1990 pa je sprava vzniknila kot eno izmed osrednjih političnih vprašanj in se vsebinsko navezala na pomen, ki so ji ga pripisovali že avtorji v emigraciji: razumljena je bila kot pogoj in bistven del konsolidacije naroda pred zgodovinsko nalogo ustvarjanja samostojne slovenske države, torej kot bistven element slovenske tranzicije. S tem je postala neizogibna tema, glede katere se je moral opredeliti vsak politični akter.

Odnos do preteklosti in narodna sprava sta bila tako tudi tema v strankarskih programih pred prvimi večstrankarskimi volitvami aprila 1990. DEMOS – združena opozicija Slovenije se je v skupnem programu zavezala, da »svojega odnosa do preteklosti ne bo gradila na protipartijskem revanšizmu, prizadevala pa si bo za resnico o preteklosti in za popravilo vseh krivic, ki se sploh še dajo popraviti«, in da se bo zavzemala »za narodno spravo kot proces nujnega moralnega očiščevanja za skupni slovenski jutri.«⁵¹ Podobno so v lastnem programu pomen narodne sprave ocenili tudi Slovenski krščanski demokrati, ki so se prav tako izrekli proti ideološkemu revanšizmu, zahtevali pa »popravilo krivic, ki je še možna, pravico do resnice in pravico do javnega spomina vsem mrtvim, rehabilitacijo po krivem obsojenih, pravico do domovine in odpravo vseh vsiljenih ideoloških ovir, ki ločujejo ljudi v Sloveniji.«⁵² Slovenska demokratična zveza je v svojem programu ocenila, da je narodna sprava nujni sestavni del demokratizacije, Socialdemokratska stranka Slovenije pa je izrazila željo, da se slovenska državljanska vojna konča in da se uveljavi sprava med vsemi sprtimi stranmi.⁵³ Zveza komunistov Slovenije – Stranka demokratične prenove se je zavzela za materialno in moralno popravilo krivic iz preteklosti in napovedala, da bo s tem namenom predlagala ustanovitev skupščinske komisije.⁵⁴

Izvedba prvih svobodnih volitev je bila že sama po sebi razumljena kot doprinos k spravi. Ob svojem nastopnem govoru v novoizvoljeni Skupščini Republike Slovenije 9. 5. 1990 je njen predsednik France Bučar tako dal odmevno izjavo, v kateri je izvolitev večstrankarskega parlamenta razglasil za »konec državljanske vojne«. Ta je imela po njegovem za posledico vzpostavitev zapovedane absolutne resnice, proti kateri pa se ne moremo boriti tako, da jo zamenjamo z drugo resnico. To spoznanje nas po Bučarju že samo »sili v narodno spravo, ki je izhodiščni pogoj za novo narodovo življenje, ki ga prav sedaj začenjamo.«⁵⁵ V Bučarjevem pogledu na narodno spravo je viden vpliv Spomenke Hribar:

»Narodna sprava ni pomiritev. Sprava pomeni priznanje dobrega namena tudi dosedanjemu nasprotniku – ga moralno prizna in rehabilitira prav zato, ker mu priznava dober namen, ki pa se je uprl na napačno razumevanje stvarnosti, še celo pa na domnevno poznanje absolutne resnice. Seveda sprava ne pomeni samo medsebojno pobotanja terjatev, kakor v civilnem pravu, saj se nikoli ne izteče brez preostanka. Brez moralnih sestavin, ki naj

⁵⁰ Slabe, *Narodna sprava*, str. 16.

⁵¹ Krušič, *Koga voliti?*, str. 13–14.

⁵² Prav tam, str. 42.

⁵³ Prav tam, str. 21 in 49.

⁵⁴ Prav tam, str. 99.

⁵⁵ Bučar, *Prehod čez rdeče morje*, str. 13.

izbrišejo ta preostanek, je ni. Kljub temu pa bo morala prav ta skupščina v čim krajšem času storiti vse, predvsem sprejeti potrebne pravne ukrepe, da se odpravijo vse krivice, ki se še dajo popraviti, in podreti plotove, ki med nami še ostajajo.«⁵⁶

S pripombo o tem, da narodna sprava ni pomiritev, je Bučar ciljalo na dokument Predsedstva SRS, ki ga je to v javnost posredovalo dobra dva meseca prej. *Izjava o narodni in državljanski umiritvi*, kot so dokument naslovili, je pomembno vplivala na nadaljnji razvoj spravnega diskurza, predvsem tako, da je kot njegov medij vzpostavila deklaracije, ki so se vrstile v kasnejših letih.

3.1 Izjava Predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi

Ker se je v javnosti tema narodne sprave vse bolj širila, so člani Predsedstva socialistične Republike Slovenije ob koncu svojega mandata sprejeli odločitev, da se bodo nanjo odzvali tudi sami v obliki izjave. Z njo so hoteli storiti »prvi korak k pomiritvi, ki je tako zelo pomembna za slovenski narod in njegovo državo«, ter tako prispevati »k nastajanju takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«. ⁵⁷ Njena vsebina se je z neformalnimi pogovori med člani izoblikovala skozi daljši čas, na 88. seji Predsedstva 2. 3. 1990 pa je njen predsednik Janez Stanovnik izrazil mnenje, da morajo z objavo izjave pohiteti, saj je Milan Kučan njihova stališča že javno predstavil. ⁵⁸ Izjavo so nato sprejeli na naslednji, 89. seji dne 5. 3. 1990; sprejeto besedilo je bilo oblikovano na osnovi osnutka, ki ga je pripravil član predsedstva zgodovinar dr. Janko Pleterški, v njem pa so upoštevali tudi predloge, ki so bili podani na neformalnih razgovorih. Za mnenje je predsednik Janez Stanovnik zaprosil tudi Vekoslava Grmiča, Antona Trstenjaka in Petra Kovačiča, ki so se strinjali, da je takšno izjavo treba sprejeti. Na seji je bilo sklenjeno tudi, da bodo izjavo poslali Skupščini SR Slovenije, predsednik in člani pa bodo na posebnem razgovoru z odgovornimi uredniki opozorili na pomen narodne sprave. ⁵⁹ Besedilo je bilo naslednji dan z nekaterimi minimalnimi posegi objavljeno v Delu. ⁶⁰

Predsedstvo je v njej uvodoma izrazilo mnenje, da je v času prehoda v pluralistično, demokratično ureditev, dolžno spregovoriti o vprašanju, ki ga javnost obravnava kot problem »narodne sprave«. Izjava nato predstavi njihovo razumevanje poteka druge svetovne vojne, pri čemer poudari, da je o državljanski vojni mogoče govoriti le v prenesenem, ne pa tudi v pravnem pomenu. To razlikovanje označi kot nujno, ugotavlja pa, da je kljub temu dejstvo, da je bila v spopadu prelita »domača kri«. Ta medsebojni spopad in povračilni ukrepi, še posebej tisti, storjeni neposredno po koncu vojne, so ustvarili problem, ki postaja po mnenju

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Repe, *Viri o demokratizaciji*, str. 21.

⁵⁸ ARS, Magnetogram 88. seje Predsedstva.

⁵⁹ ARS, Zapisnik 89. seje Predsedstva.

⁶⁰ Izjava predsedstva. *Delo*, 6. 3. 1990, str. 1–2.

Predsedstva pereč predvsem v času sprememb v državi.⁶¹ Vprašanje narodne sprave s tem postavlja v kontekst tranzicije.

Predsedstvo ugotavlja, da zaradi državne kontinuitete, ki seže vsaj do zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943, odgovornost za reševanje omenjenega problema nosi tudi sedanja država, a hkrati poudarja, da obstaja tudi »odgovornost ljudi, ki so iz idejnih in političnih razlogov [...] nastopili v času okupacije proti edinemu realnemu slovenskemu narodnoosvobodilnemu bojevanju«,⁶² pri čemer ostaja odprto vprašanje, koliko so ti pripravljeni pripomoči k nujni državljanski umiritvi. Prvi in odločilni korak je bil z idejno in politično pluralizacijo družbe že dosežen, zagotoviti pa je treba trajno mirno sožitje med državljani. Kot mogoče ukrepe državnih organov navaja revidiranje pravne ureditve v delih, ki ovirajo popolno državljansko enakopravnost, in uradno ugotovitev ter objavo osnovnih dejstev o nekaterih dogodkih, predvsem kar se tiče usode slovenskega domobranstva.⁶³ Znanstveno ugotovljeni in uradno potrjeni podatki bodo po mnenju Predsedstva podlaga, na kateri bodo državni organi lahko urejali vprašanja v zvezi s pietetnim odnosom do vseh mrtvih. Predsedstvo prav tako priporoči, da Skupščina SR Slovenije sprejme sklep o takem delovanju državnih organov in s tem pripomore, da se ta vprašanja ne bi izkoriščala za politične namene.⁶⁴

Izjava Predsedstva predstavlja bistveno prelomnico v slovenskem spravnem diskurzu. Medtem ko so zahteve po spravi pred tem prihajale izključno iz civilne sfere, pa je Izjava pokazala, da je tema sprave v prelomnih časih tranzicije dejansko postala temeljno politično vprašanje, ki je tudi stvar državnih institucij. S tem je postavila precedens za nadaljnje udejstvovanje države v tej smeri.

Odziv Predsedstva je zanimiv tudi zato, ker je v njegovi recepciji moč zaznati poskus postavitve sprave na drugačno platformo. Besedilo namreč preusmerja poudarek z naroda na vse državljane; sicer omeni, da sprava prizadeva vse Slovence po svetu, a poudari, da je za rešitev vendarle odgovorna »državna politika SR Slovenije, ta pa se oblikuje znotraj nje same, kot stvar odločanja njenih državljanov.«⁶⁵ Predsedstvo se tako skuša distancirati od siceršnjega tipičnega poudarka spravnih prizadevanj, ki vidijo spravo kot stvar naroda in del slovenskega nacionalnega vprašanja, ter preusmeriti problematiko na temo odnosa med državljani. Iz tega razloga je v Izjavi izraz »narodna sprava« že v uvodu postavljen v narekovaje, skozi besedilo pa zamenjan z izrazom »državljanska umiritev«.⁶⁶

⁶¹ ARS, Izjava o umiritvi, str. 2.

⁶² Prav tam, str. 3.

⁶³ V tej točki se Predsedstvo sklicuje na stališče predsedstva Skupščine SRS, ki je bilo sprejeto na predlog Sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, da je treba vsa dogajanja te vrste objektivno zgodovinsko prikazati in oceniti.

⁶⁴ ARS, Izjava o umiritvi, str. 4.

⁶⁵ Prav tam, str. 3.

⁶⁶ Izraza »umiritev« in »pomiritev« kot sinonim za spravo še danes uporablja ZZB NOB.

3.2 »Izjava o narodni spravi« Slovenske pokrajinske škofovske konference

Teden dni za Predsedstvom, 13. 3. 1990, je svojo izjavo o narodni spravi sprejela tudi Slovenska pokrajinska škofovska konferenca. S tem uradnim mnenjem se je slovenska Cerkev pridružila spravnim prizadevanjem, že v prihodnjih mesecih pa se je izkazalo, da so njeni nameni v tem pogledu zelo daljnosežni. Postavila se je na pozicijo glasnice interesa zamolčanih žrtev in se preko teme narodne sprave poskušala napram državi uveljaviti kot enakovredna partnerica, deloma pa tudi kot edina resnična predstavница slovenskega naroda oz. njegova vrhovna moralna avtoriteta.

Izjava uvodoma pozdravlja potezo Predsedstva kot pomemben korak k »razreševanju življenjskega vprašanja in prihodnosti slovenskega naroda.«⁶⁷ Umiritiv je ocenjuje kot bistveni cilj, za katerega se zavzema tudi Cerkev, a opozarja, da je ni mogoče ukazati ali izsiliti. Pot do umiritve je edina sprava, zaradi česar je »sprava prva in najnujnejša naloga«, ki pa ima dva aspekta – najprej mora nastopiti sprava z mrtvimi, ki pomeni priznanje dostojnega spomina do vseh mrtvih in ureditev grobov. Zunanje znamenje sprave z mrtvimi naj bo za verne tudi simboličen krščanski pogreb in maša zadušnica ter javna spominska slovesnost za vse, ki »mora biti javno kulturno dejanje vsega slovenskega naroda«. Drugi aspekt je sprava med živimi, ki mora zajeti »vse Slovence doma in po svetu in vse druge, ki živijo med nami.« Izjava ugotavlja, da je Cerkev pomemben korak v to smer naredila že s pridigo nadškofa Pogačnika na veliki četrtek leta 1977, ko je prosil za odpuščanje vse, ki so jim kristjani prizadejali zlo.

Za spravo med živimi, ki je edina pot do narodne umiritve, je po mnenju škofovske konference treba izpolniti (ali si za to vsaj pošteno prizadevati) sledeče naloge: treba je ugotoviti vso resnico glede dogodkov od začetka vojne do danes, saj je lahko le resnica podlaga za spravo. Doslej je bilo po mnenju škofovske konference razširjenih toliko neresnic, da resnica sploh ni jasna, zaradi česar je še toliko manj možno nerazčiščeno preteklost pozabiti. Nujno je tudi presojeti in razlagati dejstva medvojnega in povojnega časa v okviru tedanjih razmer. Izjava poudarja, da se Cerkev »ne boji resnice, tudi takrat ne, kadar jo resnica obremenjuje«, in da odkrito priznava svoj delež krivde, hkrati pa pričakuje, da bodo svojo krivdo priznali tudi drugi ter da bodo nastalo škodo in krivice poravnali (tudi krivično odvzeto lastnino). Objektivna presoja posledic odločitev in dogodkov je bistvena, saj ima mlajši rod »pravico vedeti, iz katerih korenin so zrastle in dozoreli današnji sadovi, in poznati celoten zgodovinski razvoj.« Pri tej presoji je treba biti zelo previden; edini pravičen in hkrati usmiljen sodnik pa je za konferenco samo Bog. Pomen sprave izjava povzame tako:

»Sprava med živimi je brezpogojna človeška nujnost, brez nje ni prihodnosti. Za slovenski narod je sprava tudi življenjska potreba, če sploh hočemo preživeti. Premalo nas je in v prehudih razmerah živimo, da bi se smeli odrekati mimemu sožitju vseh ob spoštovanju različnosti v osebnem prepričanju in javnem življenju.«⁶⁸

⁶⁷ Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference, *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3.

⁶⁸ Prav tam.

Sprava je po mnenju škofovske konference tudi temeljna etična dolžnost, ki obvezuje vse ljudi, kristjane pa še na poseben način, saj jih evangelij zavezuje, da se morajo odpovedati vsaki želji po obračunavanju ali maščevanju in slediti Kristusovemu zgledu. Izjava se zaključí z ugotovitvijo, da nas postni čas, v katerem je bila izjava dana, na »poseben način vabi in kliče k spravi in miru z Bogom in ljudmi, k spravi med Slovenci doma in po svetu in z vsemi ljudmi na naši slovenski zemlji.«⁶⁹

Čeprav se škofovska konferenca sklicuje na Pogačnikovo pridigo in celo izraža »svoje temeljno soglasje« z njo, pa si v ključnem delu z njo nasprotuje: medtem ko Pogačnik kot bistveni element pravega prizadevanja od kristjanov terja, da se trudijo pozabiti travmatično preteklost, pa škofovska konferenca med nalogami, ki jih je treba izpolniti, da bi bila sprava dosežena, postavlja prav iskanje resnice, pravilno interpretacijo in vrednotenje dogodkov ter zahtevo po priznavanju krivde. Pozabo nerazčiščene preteklosti celo eksplicitno zavrne. Ta tiha sprememba pravega imperativa ni naključna; kasneje jo najdemo v vseh izjavah, ki jih je na to temo podala RKC. Resnica je v njih vedno poudarjena kot bistven pogoj sprave, kot bomo videli kasneje, pa je sčasoma postajala tudi vse bolj vsebinsko opredeljena.

Še ena nedoslednost napram kasnejšim cerkvenim izjavam o spravi se je pojavila, ker je škofovska konferenca deloma povzela izraze, ki jih je vpeljalo Predsedstvo. Tako pride do pojmovne zmede – v tej izjavi škofovska konferenca kot cilj svojih prizadevanj označi »umiritev«, spravo pa kot sredstvo njenega doseganja. V vseh kasnejših izjavah je kot cilj opredeljena sprava, medtem ko se umiritev ne omenja več. Tudi to kaže, da je kljub vsej resnosti, s katero se je v javnosti lotevalo sprave, ki naj bi bila celo bistvena za narodov obstoj, njen pomen ostal v veliki meri arbitraren.

3.3 Izjava Slovenskih krščanskih demokratov o narodni spravi

Kot smo videli, so politične stranke temo sprave že privzele in jo vključevale v svoje predvolilne programe. Nekatere pa so se že v letu 1990 priključile tudi kampanji izdajanja pravih izjav, ki se je začela z izjavo Predsedstva.

Tako so Slovenski krščanski demokrati že 14. 3. 1990 v Delu objavili svojo *Izjavo o narodni spravi*, v kateri ugotavljajo, da se bolj kot katerakoli druga stranka zavedajo občutljivosti narodne sprave, ki je bila po njihovem štirideset let na Slovenskem največji tabu. Žrtve tega tabuja so bili po mnenju SKD v prvi vrsti kristjani, ki so bili vse od Dolomitske izjave leta 1943 drugorazredni državljani. To in druge krivice je treba popraviti tako, da se »osvetlijo do zdaj zamolčane in obrekovane žrtve komunistične revolucije«, k čemur sodi objava seznamov brezpravno pobitih med vojno in po njej, izdaja mrliških listov, oznamovanje grobišč, primerno spominsko znamenje, povrnitev škode, dobrega imena in domovinske pravice živim in rajnim, dokumentirano zgodovinsko vrednotenje medvojnega in povojnega dogajanja ter slovesna, vsenacionalna komemoracija. SKD, ki si skupaj z drugimi strankami v Demosu prizadeva za narodno spravo, ki jo razumejo predvsem kot

⁶⁹ Prav tam.

»priznanje in odpuščanje krivde«, na koncu svoje izjave še poudari, da zavrača obravnavanje sprave kot dela predvolilnega boja in šele na tem temelju gleda na spravo tudi kot na politično dejanje.⁷⁰

3.4 Izjava društva Združeni ob lipi sprave

K izdajanju pravnih deklaracij so se v letu 1990 pridružile tudi nekatere organizacije civilne družbe, ki so si za spravo prizadevale že prej. Društvo Združeni ob lipi sprave pod vodstvom odvetnika Stanislava Klepa je svojo priobčilo 15. junija na Žalah ob »lipi sprave«, ki so jo posadili maja prejšnje leto.⁷¹ Njena vsebina se po ostrini in določnosti interpretacije zgodovine razlikuje od drugih izjav in napoveduje vsebinski obrat, do katerega bo prišlo tudi pri avtorjih, ki so pred osamosvojitvijo še uporabljali bolj umirjen ton.

Deklaracija se začne z ugotovitvenim delom, v katerem društvo v petih točkah izpostavlja, da je bil odpor zoper okupatorja veliko dejanje slovenskega naroda, a hkrati tudi velika nesreča, ker si je Komunistična partija podredila OF in jo z »boljševističnim nasiljem in s preziranjem temeljnih načel krščanske civilizacije« zlorabila za prevzem absolutne oblasti ter s tem »za več desetletij zavrla narodov naravni razvoj.« Zaradi represije, ki jo je KP pod krinko OF izvajala že spomladi 1941, društvo ocenjuje nastanek vaških straž in kasneje domobranstva kot izzvano dejanje samoobrambe in legitimen upor proti boljševistično-komunističnemu nasilju. V državljanski vojni, ki je sledila od poletja 1942 do konca vojne, nosita za mučenje in poboje nasprotnikov odgovornost obe strani, za poveljne poboje vrnjenih domobrancev in montirane procese pa po deklaraciji nosijo odgovornost takratni voditelji Komunistične partije Slovenije in z njimi najvišji oblastni organi takratne Ljudske republike Slovenije.⁷²

Društvo v deklaraciji predlaga Predsedstvu, vladi in skupščini, da te ugotovitve sprejmejo ter v svojem imenu in v imenu slovenskega naroda izrečejo obžalovanje. Predlaga tudi, da se »s slovesno izjavo zagotovi, da nihče, tako na strani komunističnega in partizanskega, kakor na strani protikomunističnega in domobranskega tabora, ne bo sodno ali administrativno kaznovan za protipravna vojna in povojna dejanja, ki so bila storjena iz ideoloških ali političnih razlogov pred 15. junijem 1970. leta«, a da posebna komisija skupščine odgovorne kljub temu poišče. Predlagajo še, da se emigrantom zagotovi prost prihod in pravico do stalnega prebivališča, da država izda slovesno izjavo z zagotovilom o popravi krivic ter da se v spomin na tragične dogodke razglasi »dan obžalovanja (ali dan krivde)«. ⁷³

Združeni ob lipi sprave so vse do danes ostali eni izmed najbolj aktivnih in vidnih zagovornikov narodne sprave. Svojo deklaracijo so skozi leta dopolnjevali in jo večkrat poslali v Državni zbor ter javno objavili.

⁷⁰ Izjava SKD o narodni spravi, *Delo*, 14. 3. 1990, str. 5.

⁷¹ Predlog deklaracije o narodni spravi, *Delo*, 20. 6. 1990, str. 9.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

3.5 Spravna slovesnost v Kočevskem rogu 8. 7. 1990

Spravna prizadevanja v letu 1990 so dosegla vrhunec v pobudi, da naj država in Katoliška cerkev svojo, v izjavah izpostavljeno pripravljenost na spravo, udejanjita s skupnim spravnim aktom, ki naj bo simbolni pogreb žrtev pobojev in vseslovenska komemoracija.

Predsedstvo Republike Slovenije⁷⁴ je slovesnost obravnavalo na seji 3. 7. 1990; na njej so člani izrekli mnenje, da je bila izjava o narodni in državljanski umiritvi že zadostno dejanje s strani države na deklarativni ravni, s čimer se je strinjal tudi nadškof Šuštar. Zaradi pozivov iz krogov kulturnikov so kljub temu sprejeli sklep, da predsednik Predsedstva Milan Kučan nastopi na slovesnosti z govorom, v katerem izreče predlog, da se uredijo grobišča in se z ustreznimi predpisi konča slovenska politična diaspora. Potrdili so tudi stališče, da je treba zavračati zahteve organizacij iz Srbije in od drugod, da bi sodelovali pri programu, saj gre za simbolni pogreb domobrancev in s tem za »slovensko notranjo zadevo«, bo pa Republika Slovenija kasneje omogočila prometne in tehnične pogoje za izvedbo podobnih slovesnosti in pogrebniških obredov drugih veroizpovedi, če bodo za to izražene želje.⁷⁵

Svoja pričakovanja v zvezi s slovesnostjo je Cerkev opredelila v izjavi komisije Pravičnost in mir pri škofovski konferenci, ki jo je napisal njen predsednik Anton Stres. Namen dogodka naj bi bil predvsem v izboljšanju ozračja moralne otopelosti in v tem, da Cerkev s priznanjem svojega deleža krivde zaveže drugo stran, da prej ali slej stori podobno. Komisija tudi opozarja, da se s tem proces sprave ne končuje, temveč šele začenja, saj je do resnice in pravice, ki sta temeljna pogoja sprave, še dolga pot.⁷⁶

Spravna slovesnost se je nato odvila v nedeljo, 8. 7. 1990, na jasi v bližini grobišča Jama pod Krenom v Kočevskem rogu.⁷⁷ Udeležilo se je okoli 30.000 ljudi, Radiotelevizija Slovenija pa jo je prenašala v živo. Ob kulturnem programu, ki ga je sestavljalo zborovsko petje in recitacije, sta bila osrednja dela slovesnosti maša, ki jo je daroval ljubljanski nadškof Šuštar, in govor predsednika Predsedstva Milana Kučana.

Šuštar je v svoji pridigi dejal, da s simboličnim krščanskim pogrebom in mašo zadušnico domobranci vstopajo »v javnost in enakopravnost v slovenskem občestvu mrtvih in živih«. Maše in simbolnega pogreba nočejo nikomur vsiljevati, a ju opravljajo za vse žrtve vojne in povojnih dogodkov, tudi za partizane in tudi za Hrvate, Srbe in pripadnike drugih narodnosti.⁷⁸ Šuštar je nato v prvi osebi množine navajal, kaj nam sporočajo mrtvi: da nam odpustčajo, ker so našli odpustčanje pri Bogu, in da nas rotijo, da storimo vse, da se dogodki iz Roga ne ponovijo nikoli več. Po Šuštarju nas mrtvi pozivajo tudi:

⁷⁴ Njegovi člani so se po aprilskih volitvah zamenjali.

⁷⁵ Repe, *Viri o demokratizaciji*, str. 237.

⁷⁶ Stres, *Za globlje razumevanje*, *Družina*, 8. 7. 1990, str. 13.

⁷⁷ Raziskovalna akcija študentov zgodovine Filozofske fakultete v Ljubljani pod vodstvom dr. Mitje Ferenc, ki je potekala jeseni leta 2004, je pokazala, da v tem grobišču najverjetneje sploh ni posmrtnih ostankov slovenskih žrtev; gl. Ferenc, *Poklon slovenskim žrtvam*, str. 162–163.

⁷⁸ Sprejmimo sporočilo življenja, *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

»Izpolnite vrzeli, ki so nastale z našo prezgodnjo smrtjo, gradite boljšo prihodnost slovenskega naroda, naše skupne domovine Jugoslavije in celotne Evrope in celotnega človeštva na trdnih temeljih resnice, svobode, pravičnosti, spoštovanja, prijateljstva in ljubezni; podajte se na pot sprave med živimi, na dolgo in težko pot, ki pa je edina pot v življenje.«⁷⁹

Šuštar je še poudaril, da je z mašo zadušnico in simbolnim pogrebom opravljena sprava z mrtvimi, da pa se je treba sedaj podati na težjo nalogo sprave med živimi.

Kučan je v svojem govoru (ki ga je oblikoval kot aluzijo na starozavezno knjigo *Pridigarja*) izpostavil, da je sprava z vsemi mrtvimi žrtvami vojne preizkus narodove zrelosti, samozavesti in spoštovanja, predvsem pa zgodovinska nujnost in naša kulturna in civilizacijska dolžnost, ki ne sme in ne more biti nikogaršnja zmaga ali poraz. Mrtve je treba z vsem dostojanstvom in spoštovanjem pokopati ter jih prepustiti spominu in sodbi zgodovine. Čas je, da zgodovina preneha obremenjevati naša življenja in da priznamo Slovence, ki so bili v Kočevskem rogu in drugod nerazumno in nerazumljivo pahnjeni v nasilno smrt, za del svoje nacionalne zgodovine, a pri tem ne pozabimo na tiste, ki smo se jih spominjali in jih priznavali že prej. Spomin na vse je potreben, da ne bi ene krivice zamenjali z drugo in da ne bi delali sile zgodovini in njenim resnicam. Na nas je, da si prizadevamo za spravo med živimi. Kučan s tem preide na ukrepe, ki jih v to smer lahko naredimo:

»Slovenska država si tudi s pripravljanjem nove ustave postavlja okvire in pravila, da s človekovimi svoboščinami in pravicami spoštuje in zavaruje razlike med ljudmi in jim s tem omogoča življenje v demokratični skupnosti. Ni v moči države zaukazati ljubezen in spravo med ljudmi. Je pa v moči vseh državljanek in državljanov, da si ustvarijo tako državo, ki bo pravična do vseh, ne glede na njihove poglede na svet, politično prepričanje ali narodno pripadnost.«⁸⁰

Kučan je izrazil obvezo, da bo Predsedstvo RS skupaj z drugimi organi države prispevalo kar more in mora, da bo tudi z dejanji države uveljavljena volja po spravi med živimi in po ustvarjanju »svobodnega slovenskega občestva, ki ima svojo identiteto, svojo domovino in svojo državo.«⁸¹

4 Tema sprave v poosamosvojitvenem obdobju

Po letu 1990, v katerem je bila sprava nekaj časa osrednja tema, se je v prihodnjih mesecih pomaknila v ozadje; pozornost javnosti se je obrnila k temu, s čimer se je potrebo po spravi v dotedanjih izjavah utemeljevalo – k izvedbi osamosvojitve. Tako je bilo za nekaj usodnih mesecev osamosvajanja postavljeno na stran, da proces sprave v letu 1990 ni razrešil ideoloških delitev,⁸² skozi leta pa je postajalo vse bolj jasno, da jih je pravzaprav okrepil. Diskurz sprave se je spremenil v boj za interpretacijo zgodovine, kar je razvidno iz dejstva, da se je v izjavah kot njen pogoj vse bolj uveljavljala ugotovitev resnice, ki pa je sčasoma

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Zdaj je čas miru, *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Repe, *Jutri je nov dan*, str. 127.

postajala tudi vse bolj vsebinsko opredeljena. K zaostrovanju stališč, ki je spraven diskurz približalo kulturnemu boju s konca 19. stoletja,⁸³ je nedvomno prispevalo tudi to, da je politična emigracija po osamosvojitvi v Sloveniji dobila večjo veljavo in pridobila vpliv, k čemur je pripomogel tudi Svetovni slovenski kongres.

4.1 Svetovni slovenski kongres

Na otvoritvenem zasedanju, ki je potekalo 27. in 28. junija v Ljubljani, je bil Svetovni slovenski kongres predstavljen kot »vseslovenska organizacijska skupnost, ki povezuje in združuje Slovence doma in po svetu na temelju zavezanosti slovenstvu, ne glede na nazorske, strankarske in druge razlike.«⁸⁴ Ideja o taki organizaciji je v emigraciji, kot smo videli, obstajala že dolgo, koraki k njeni uresničitvi pa so bili tudi v Sloveniji storjeni že pred otvoritvenim zasedanjem. Tako je Skupščina RS že 18. 7. 1990 ustanovila Komisijo Skupščine Republike Slovenije za svetovni slovenski kongres in kot njene naloge opredelila povezovanje delovanja kongresa z državnimi organi in uresničevanje pobud, ki jih kongres daje kot samostojna, nadstrankarska ustanova.⁸⁵

Tema narodne sprave je bila že od začetka v centru pozornosti kongresa; umestili so jo tudi v statut med svoje glavne cilje in jo v programskem besedilu opredelili: »Sprava pomeni pomiritev in premagovanje naše medsebojne odtujenosti zavoljo državljanske vojne in njenih posledic. Vsem Slovencem mora biti vrnjena domovina z vsemi pravicami in častmi, tako mrtvim kakor živim. Sprava s svečanost v Rogu je pri tem mejnik in naj bo zaveza za poravnavo krivic iz preteklosti. Naravnost k spravi sloni na spoštljivem upoštevanju razločkov, ki jih je zgodovina vnesla v naše narodno tkivo. V njih spoznava Kongres vir naše pluralistične razgibanosti in ustvarjalnosti, v celostno predramljenem zgodovinskem spominu pa temelj novega začetka zgodovinskega sobivanja slovenskega naroda.«⁸⁶

Kmalu pa se je izkazalo, da se predstave o tem, kaj sprava je, med člani kongresa bistveno razlikujejo. Na predlog delegatov iz Velike Britanije (Valentin Mohar), ZDA (Vladimir Pregelj), Argentine (Marjan Eilez), Francije (Janez Zorc) in Slovenije (Janez Rihtar) je komisija za kongresne dokumente vzela v obravnavo predlog dokumenta, po katerem SSK v »skrbi za pomiritev v slovenski družbi in spravo v narodnem občestvu« izraža mnenje, da so slovenski domobranci, v kolikor so se po vesti upirali revoluciji, izhajali iz legitimnih domoljubnih nagibov in da je zato oznaka narodno izdajstvo krivična.⁸⁷ Resolucija je bila izglasovana, vendar se je kasneje ob pregledu zapisnika izkazalo, da ni dobila sedemdesetih odstotkov glasov prisotnih delegatov, ki jih je za potrditev dokumenta predvideval poslovnik.

Na pomen sprave je opozoril tudi Tine Hribar v svojem uvodnem referatu, a je obenem opozoril na nevarnost novih razkolov, ki bi se lahko pojavili zaradi

⁸³ Repe, *Sprava kot kulturni boj*, str. 100.

⁸⁴ Svetovni slovenski kongres, *Gradivo otvoritvenega zasedanja*, str. 3.

⁸⁵ UL RS, 30/1990.

⁸⁶ Svetovni slovenski kongres, *Gradivo otvoritvenega zasedanja*, str. 15.

⁸⁷ Prav tam, str. 33.

zahtev po prenovi slovenske duhovnosti; tako kot v četrti točki programa OF, ki je določala preoblikovanje slovenskega narodnega značaja in s tem razdelila narod na dva dela, pri čemer je en subjekt in drugi objekt preoblikovanja, se tudi sedaj pojavljajo pozivi po novem liku slovenstva. Hribar je opozoril, da se duhovne spremembe lahko zgodijo samo ob izključitvi vsakršnega, tudi duhovnega nasilja, zato se je treba takim pozivom odpovedati.⁸⁸

A prav klesanje nacionalnega lika v skladu z »vrednotami univerzalnega slovenstva« je bil glavni poudarek prispevka Tineta Vivoda, ki je na kongresu predstavil poročilo o emigraciji v Argentini. Pri tem naj bi kot zgled služili vsi tisti, ki »so hoteli od slovenskega naroda odvrniti nesrečo in mu zagotoviti življenje v svobodi in duhovni prostosti«, s čimer pa ima Vivod v mislih vaške straže in domobrance, ki jih imenuje »patriotičen del naroda«.⁸⁹

Proti takemu razumevanju enotnosti je v svojem poročilu za Slovenijo nastopila tudi Spomenka Hribar, ki je imela v SSK funkcijo predsednice Konference za Slovenijo:

»Paziti moramo torej ne le na »skupno« nacionalno identiteto, ampak tudi na naše legitimne različnosti, ki so jih pogojile razlike v pogojih bivanja, mišljenja in navad. Brez dopuščanja in varovanja različnosti drugega je vsaka »identiteta« le nasilno tlačenje v en kalup. Identiteto slovenskega naroda lahko gradimo le na legitimnih različnostih, ki jih poraja življenje; brez pristanka na to sploh ni mogoče govoriti o spravi, nasprotno, sprava je naprej priznanje različnosti, potem pa iskanje konsenza in skupnih poti in razumevanja.«⁹⁰

Tako je bil tudi SSK notranje razdeljen in sprt prav glede vprašanja sprave, in to kljub temu da je bilo njegovo programsko izhodišče ravno preseganje delitve. Nasprotovanja so se nadaljevala tudi v časopisju, predvsem v Slovincu.⁹¹ Spomenka Hribar je bila zaradi svojih stališč o spravi ponovno deležna medijskega obračunavanja, le da so sedaj napadi prihajali z druge strani kot slabo desetletje pred tem.

4.2 Nova slovenska zaveza

Leta 1991 je z javnim delovanjem začelo tudi društvo Nova slovenska zaveza kot naslednik medvojne Slovenske zaveze. V programskih smernicah, sprejetih ob ustanovitvi, se je opredelilo kot »društvo vseh udeležencev protikomunističnega odpora, vodenega pred in med zadnjo vojno«.⁹² Za svojo bistveno nalogo si je zastavilo objektivno oceno značaja protikomunističnega odpora in njegovo rehabilitacijo, ki je »edina realna podlaga za doseg resnične sprave med udeleženci državljanske vojne in Slovenci na splošno«,⁹³ ki jo razume kot odpravo ločitve Slovencev na ideološki podlagi.

⁸⁸ Prav tam, str. 73–74.

⁸⁹ Prav tam, str. 76–86.

⁹⁰ Prav tam, str. 131.

⁹¹ Brezigar, Sprava za prihodnost, *Delo*, 20. 6. 1992, str. 22.

⁹² Programske smernice NSZ, *Zaveza*, polletje 1991, str. 15.

⁹³ Prav tam.

K svojim nalogam s tega področja prištevajo podrobno in vsestransko proučitev posamičnih in skupinskih pobojev na obeh straneh ter ugotovitev krivde za državljansko vojno in dogodke po njej, zagotovitev družbenih in materialnih pogojev za vrnitev udeležencev protikomunističnega odpora in njihovih potomcev v domovino, skrb za ureditev grobišč žrtev in vzdrževanje spomina nanje ter zavzemanje, da se »iz javnega področja odstranijo poimenovanja, ki izhajajo iz državljanske vojne, če nimajo trajne in zgodovinske vrednosti za Slovence.«⁹⁴ Pri tem se v programskih smernicah opredeljuje za dosledni pluralizem in dialog z vsemi, tudi z levimi strankami, kot okvir svojega delovanja pa navaja krščanska načela in etiko, zaradi česar se zavezuje, da »ne bo zavzemala stališč in odločitev, ki so v nasprotju s stališči in odločitvami uradne Cerkve.«⁹⁵

Nova slovenska zaveza je igrala pomembno vlogo v pravilnem diskurzu tako s svojimi projekti (med katerimi izstopa postavitve spominskih farnih plošč) kot tudi z deklaracijami, ki so jih objavljali in naslavljali na državne institucije. Septembra 1993 so v svojem glasilu *Zaveza* objavili izjavo o nalogah države pri prehodu iz totalitarizma v demokracijo, ki so jo posredovali predsedniku Državnega zbora Hermanu Rigelniku in predsedniku vlade Janezu Drnovšku. V preambuli izjave ugotavljajo, da sta izhod iz totalitarizma in vzpostavitev demokratične kulture temeljni nalogi države, h katerima sodi tudi moralna in politična rehabilitacija poražene strani v vojni, katere interes je bil, da »ostanemo Slovenci v orbiti evropske civilizacije, kakor se je bila oblikovala in izoblikovala v zgodovini in ki jo je mogoče zajeti v izraze kot so politični pluralizem, pravna država, človekove pravice, svobodno gospodarstvo.«⁹⁶

Izjava v imenu teh ciljev poziva Državni zbor, da sprejme vrsto izjav: o državljanski vojni, v kateri se NOB prepozna kot totalitarni projekt kolaboracije s tujo in sovražno ideološko silo; o slovenski politični emigraciji, ki bi vse politične emigrante s slovesnim državnozbornim aktom sprejela v narodno in državno občestvo ter preklicala pravne akte, ki jim škodujejo; o ničnosti privilegijev, ki izhajajo iz sodelovanja v državljanski vojni, s čimer bi se uknilo »fevdalne predprave« nosilcev totalitarne sistema; o slovenskem holokavstu, ki povojne poboje prizna kot »holokavst« in državo zavezuje, da popiše njegove žrtve in svojem izda potrebne listine; ter izjavo o moralnem, političnem in civilizacijskem značaju Komunistične partije Slovenije, s katero se poseg Komunistične partije v slovensko zgodovino, ki je izkoristil narodovo nesrečo za svoje ideološke koristi in uvedbo monokratske strahovlade, označi za izstop iz evropske civilizacije. Izjava predlaga tudi konkretne ukrepe, kot je ustanovitev zgodovinskega inštituta z namenom raziskovanja protikomunističnega upora in njegove usode ter komunističnega političnega totalitarizma, v katerem bi sodelovali ljudje, »katerih dela dokazujejo njihovo demokratično in humanistično usmerjenost.«⁹⁷

⁹⁴ Prav tam, str. 16.

⁹⁵ Prav tam, str. 15.

⁹⁶ Izjava Nove slovenske zaveze o nalogah države pri prehodu iz totalitarizma v demokracijo, *Zaveza*, september 1993, str. 7.

⁹⁷ Prav tam, str. 8–9.

Podobne zahteve je Nova slovenska zaveza navedla tudi v pozivu Državnemu zboru in drugim državnim institucijam leta 1995 ob petdeseti obletnici konca druge svetovne vojne, ki ga je sestavila v sodelovanju z nekaterimi drugimi društvi (Slovenija v svetu, Katoliško središče za Slovence po svetu in Družina), zbranimi v »Slovenski spominski odbor«. V spremnem besedilu k njemu je kot glavni razlog, zakaj še nismo »stopili na pot sprave«, označeno to, da revolucija in režim še ni sta bila pravno obsojena in da se Republika Slovenija še »ni ločila od prejšnjega totalitarnega sistema in ga pravno še ni spoznala za takšnega«. Namen poziva je, da je ta ovira za spravo čim prej odstranjena, a ni mišljen kot deklaracija o spravi, saj »z deklaracijo slovenskega narodnega razdora ne bi odpravili«; to bo doseženo sčasoma s sprejetjem zakonodaje, ki bo omogočila sožitje vseh Slovencev.⁹⁸

Za ta poziv so zbirali tudi podpise – s tem namenom so se za podporo brez uspeha obrnili na politične stranke, pa tudi na nadškofa Šuštarja. Ta jih je prosil, da Cerkve ne vpletajo preveč, ker so »njene naloge univerzalne«, a je soglašal s sodelovanjem duhovnikov. Z njihovo pomočjo so predlagatelji poziva zbrali 24.346 podpisov, tudi iz emigracije, ki so jih kot prilogo posredovali v Državni zbor.⁹⁹

Še istega leta je Slovenski spominski odbor pri založbi Družina pod uredništvom Branka Rozmana izdal tudi bilten s pomenljivim podnaslovom *Zmagoslavje premaganih*, katerega namen naj bi bil doprinos k sprejemanju resnice o medvojnem dogajanju, ki je prvi pogoj za narodno spravo. Odbor v njem ugotavlja, da je razlika med okupatorji in slovenskimi revolucionarji zgolj v tem, da so »prvi morali za svoje zločine odgovarjati v Nürnbergu, medtem ko uživajo partijski likvidatorji še vedno privilegije herojev, strategiji totalitarizma pa zasedajo vodilna mesta v današnji demokratični Sloveniji«, opredeli pa tudi tri bistvene razlike med obema stranema državljanske vojne, ki določajo njuno odgovornost za posledice vojne:

»1. s terorjem je začela revolucija (brez revolucije ne bi bilo protirevolucije), zato je sokriva tudi za krutosti protirevolucije, ki pa jih je še treba dokazati; 2. krutost revolucionarjev je bila del njihovega strateškega načrta, medtem ko je bil pri protirevolucionarjih le občasni odstop od sicer sprejetih moralnih načel; 3. končna partijska krvava rihta z nasprotniki je bila načrtovana in zavestno izvršena.«¹⁰⁰

4.3 Izjava Slovenske škofovske konference ob petdeseti obletnici konca druge svetovne vojne

V letu 1995 je zaradi burne javne razprave glede praznovanja okrogle obletnice konca vojne sprava ponovno postala pomembna tema; število objavljenih člankov v časopisju, predvsem pisem bralcev, se je po tozadevno prelomnem letu 1990 ponovno povečalo.¹⁰¹ Razprava se je vrtela predvsem okoli tega, kakšno vlogo naj imajo na uradni državni proslavi predstavniki premagane strani in o tem, da je

⁹⁸ Poziv Državnemu zboru in pristojnim oblastem države Slovenije, *Zaveza*, marec 1995, str. 38–40.

⁹⁹ Poziv državnemu zboru – težavna naloga, *Zaveza*, junij 1995, str. 75–77.

¹⁰⁰ Rozman, *Slovenija: 1941–1945*, str. 22–23.

¹⁰¹ Slabe, *Narodna sprava*, str. 32.

treba pri oblikovanju programa slovesnosti upoštevati, da ne gre le za obletnico osvoboditve, temveč tudi obletnico pobojev.

V teh okoliščinah se je glede sprave ponovno izrekel tudi vrh Katoliške cerkve; 19. 4. 1995 je škofovska konferenca sprejela izjavo, naslovljeno *Služiti resnici, pravici in spravi*, v kateri je jasno opazen premik v spravnem diskurzu in dokončno opuščena bolj umirjena dikcija izpred petih let. Zgodovinska resnica, ki jo je pokrajinska škofovska konferenca takrat nakazovala le v obrisih, je v novi izjavi podana neposredno, vsebinsko pa je, kljub Šuštarjevi želji, da se Cerkev vsaj delno distancira od Slovenskega spominskega odbora, praktično istovetna z interpretacijami, ki jih je ta podal v svojih publikacijah. Neresnice in pristranske zgodovinske razlage o medvojnih in povojnih dogodkih, ki jih je prejšnja izjava zgolj omenjala, so sedaj eksplicitno pripisane pritiskom komunistične ideologije; navkljub le-tem pa se po mnenju škofov »v zadnjem času uveljavlja tudi nekaj pomembnih spoznanj.«¹⁰² Med njih izjava umešča dejstvo, da je bila večina partizanov vernih in da niso imeli nobenega namena podpirati komunistične revolucije in ateistične ideologije, komunistična partija pa jih je zlorabila za izvedbo revolucije. Na drugi strani pa se je domobranstvo po mnenju SŠK začelo kot povsem legitimna samoo-
bramba pred komunističnimi poboji civilnega prebivalstva, pri čemer velika večina domobrancev ni hotela nič drugega kakor svobodno in demokratično Slovenijo:

»Če so eni in drugi zagrešili dejanja, ki niso služila narodu in njegovi blaginji, je to treba najprej pripisati nespornemu dejstvu, da je med časom druge svetovne vojne in neločljivo skupaj z bojem proti okupatorju potekala v Sloveniji komunistična revolucija, katere brezpogojen cilj je bil vzpostavitev totalitarne komunistične oblasti.«¹⁰³

Po tako opredeljeni krivdi za narodni razdor izjava nadaljuje, da je treba za tem, ko smo zavrgli totalitarno družbeno ureditev, zavreči tudi revolucijo, zaradi katere smo bili za skoraj pol stoletja izključeni iz napredka na področju človekovih pravic, »prenašali samo nasilje nad zavestjo in značajem slovenskega človeka ter postajali spoznavno, kulturno in duhovno vedno bolj osiromašeni.«¹⁰⁴ Ob tem izjava, sklicujoč se na velikonočni pridigi škofov Pogačnika leta 1977 in Šuštarja 1990, ponovno izraža obžalovanje in se opravičuje tudi za vse tisto, kar je bilo neprimernega in zgrešenega v ravnanju predstavnikov Katoliške cerkve kot institucije. Izjava vabi vsakega, ki povzročiteljem krivic še ni odpustil, naj »po zgledu našega Odrešenika to storik.«¹⁰⁵ Za tem, ko je slovenski narod »končno uresničil svoj tisočletni sen«, svojo samostojnost in državnost, je po mnenju SŠK končno nastopil čas, da »kot narod stopimo skupaj, obžalujemo vse zablode in vse trpljenje, ki smo si ga medsebojno povzročali velikokrat tudi po krivdi tujih sil, priznamo vse svoje krivde, po možnosti poravnamo krivice in se zavežemo, da nam bo v prihodnje sožitje v svobodi za vsakega med nami nedotakljivo vodilo.«¹⁰⁶

¹⁰² Šuštar, *Služiti resnici, pravici in spravi*, *Družina*, 7. 5. 1995, str. 3.

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Prav tam.

¹⁰⁶ Prav tam.

4.4 Spravne izjave parlamentarnih strank v letih 1997 in 1998

Zahteve po uveljavitvi resnice in obračunu z ostanki komunizma, ki so skozi leta postale ključen element razprave o spravi, so v letu 1997 privedle tudi do poskusov, da bi se preko Državnega zbora sprejelo deklaracijo, ki bi se do teh vprašanj uradno opredelila. Parlamentarne stranke so v tem in naslednjem letu medsebojno usklajevale in v parlamentarno proceduro vložile več osnutkov dokumentov, s katerimi bi parlament izdal uradno interpretacijo odnosa do prejšnjega režima in do narodne sprave. Nobenemu izmed predlaganih besedil se ni uspelo prebiti skozi parlamentarno sito, kar je znova pokazalo na inherentno protislovje, značilno za spravni diskurz: ob splošnem strinjanju, da je sprava potrebna, se skoraj nihče ni strinjal glede tega, kaj sprava sploh pomeni.

Sprejemanje osnutkov spravnih dokumentov se je začelo, ko sta v novembru 1997 predsednik Slovenskih krščanskih demokratov Lojze Peterle in predsednik Socialdemokratske stranke Janez Janša v parlamentarno proceduro vložila predloga zakona o lustraciji in resolucije o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima. Obe besedili sta bili decembra v parlamentu zavrjnjeni, a sta pomembno vplivali na politično dogajanje v prihodnjem letu, saj so se ustvarjanja svojih predlogov resolucije o polpretekli zgodovini v prihodnjih tednih lotile tudi Slovenska ljudska stranka, Liberalna demokracija Slovenije in Združena lista socialnih demokratov.¹⁰⁷

Liberalna demokracija Slovenije je svoj predlog nasloвила »Izjava o diskontinuiteti med povojnim komunističnim režimom in demokratično Republiko Slovenijo«. V besedilu je komunistični sistem, kljub temu da mu je treba priznati zasluge pri »obrambi nacionalnih interesov«, označen kot v osnovi nelegitimen in avtoritaren, v svoji skrajni obliki tudi totalitaren režim, v katerem je do množičnega kršenja človekovih pravic in svoboščin ter povojnih množičnih pobojev prihajalo »po notranji logiki samega političnega sistema«.¹⁰⁸ Proces demokratizacije in osamosvojitve ni bil le faza v »kontinuirani zgodovini iste državno-politične tvorbe«, ampak »prelom v celotni družbeni in politični logiki slovenskega življenja« ter »prehod iz totalitarnega v demokratični sistem, ki je postavil na nove temelje politično, ekonomsko in kulturno življenje Slovenije in njenih državljanov.« K temu procesu so po besedilu izjave prispevali mnogi dejavniki in posamezniki, tudi znotraj ZSMS, zaradi česar si izključnih zaslug za pluralizacijo danes ne more pripisovati nobena politična usmeritev. Izjava priznava »epohalni pomen« narodnoosvobodilnega boja in poudarja, da je prav v interesu tistih, »ki jim je pri srcu resnična veličina NOB«, da »se s pošteno zgodovinsko analizo razkrije vse kršitve človekovih pravic v imenu komunistične oblasti, hkrati pa se dosledno uresničujejo zakoni, ki urejajo popravo prizadejanih krivic.«¹⁰⁹

V imenu Združene liste socialnih demokratov je v januarju leta 1998 svoj predlog deklaracije o narodni spravi predstavil Borut Pahor. Besedilo, pri pripravi katerega

¹⁰⁷ Vodušek, Več strank pripravlja dokumente, *Delo*, 12. 1. 1998, str. 2.

¹⁰⁸ STA, Osutek izjave LDS (spletni vir; februar 2016).

¹⁰⁹ Prav tam.

je sodelovala tudi Spomenka Hribar, naj bi služilo temu, da »na simbolni in politični ravni končamo spore v korist prihodnjega življenja slovenske nacije« ter zbiranju »vseh ustvarjalnih energij v graditev ter umestitev Republike Slovenije v evropske integracije ter druge svetovne gospodarske, politične in duhovne tokove.« Sprava je opredeljena kot »način sobivanja ljudi in pomeni priznanje pravice sočloveku do njegove resnice, svobode in dostojanstva«, ki pa je ni mogoče zaukazati in mora biti »prostovoljna pripravljenost za sožitje med ljudmi«. Vsi udeleženci vojne so »bili Slovenci in ljudje svojega časa, svojega verovanja in upanja, pričakovanja in zmot. Izključevanje enih in drugih, kogarkoli iz nacionalne zgodovine in nacionalne identitete, pomeni kršitev prav te identitete.« Predlog poudarja tudi, da mora Državni zbor odpravo krivic komunističnega režima zagotoviti z izvajanjem ukrepov, med katerimi so dodeljevanje odškodnin za prestano trpljenje, ureditev mrljskih listov za žrtve povojnih pobojev, ureditev njihovih grobišč ter skrb za uveljavitev pietetnega odnosa do vseh mrtvih.¹¹⁰

Pahor je predlog deklaracije poslal v Državni zbor s spremnim pismom, v katerem je med drugim zapisal, da odgovornost za povojne poboje nosi vodstvo takratne partije. Vsebino deklaracije in spremnega pisma so nekateri člani (predvsem iz vrst nekdanjih borcev) ostro obsodili, nekaj pa jih je iz stranke tudi izstopilo.¹¹¹

Predsedniki strank, ki so v tem obdobju pripravljale dokumente v zvezi s polpreteklo zgodovino, so se dogovorili, da bodo poskušali svoje predloge oblikovati v enotno besedilo, ki bi ga nato sprejel Državni zbor. Ob SDS, SKD, LDS in ZLSD je pri tem sodelovala tudi Demokratična stranka upokojencev Slovenije, Slovenska nacionalna stranka pa je sodelovanje odklonila že na začetku. Usklajevanje se je pričelo s sestankom predsednikov strank 10. 2. 1998, na katerem so obravnavali tudi gradivo, ki so ga pripravili zgodovinarji Janko Prunk, Jera Vodušek Starič in Boris Mlakar.¹¹²

Rezultat večmesečnih pogajanj (od katerih je sčasoma zaradi nestrinjanja s predlogi odstopil DeSUS) sta bila predloga dveh dokumentov – deklaracije o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima in izjave o narodni spravi. Predstavniki strank, ki so pri usklajevanju še sodelovale, so se v juliju dogovorili, da bodo o obeh predlogih v septembru organizirali javno razpravo v Državnem zboru, na kateri bodo sodelovali povabljeni, ki jih bodo določile stranke.

Preambula predloga deklaracije se je sklicevala na resolucijo Sveta Evrope o ukrepih za odpravo dediščine nekdanjih totalitarnih komunističnih režimov iz leta 1996, v kateri je navedeno, da ta dediščina na ravni družbe »sega od kolektivizma in konformizma do slepe poslušnosti ter drugih totalitarnih vzorcev mišljenja.«¹¹³ Ker je na taki podlagi težko vzpostaviti pluralistično demokracijo, ki temelji na vlada-vini prava in spoštovanju človekovih pravic, resolucija ugotavlja, da je treba stare strukture in načine mišljenja odpraviti in preseči. Demokratična država se mora pri

¹¹⁰ Vodušek, Trije pogledi, *Delo*, 16. 1. 1998, str. 2.

¹¹¹ Vodušek, Preboj ZLSD, *Delo*, 6. 2. 1998, str. 2.

¹¹² Vodušek, Zgodovinske podlage, *Delo*, 11. 2. 1998, str. 2.

¹¹³ Parlamentarna skupščina Sveta Evrope, Resolution 1096, 27. 6. 1996 (spletni vir; februar 2016).

tem posluževati le proceduralnih sredstev pravne države, saj sicer ne bi bila nič boljša od totalitarnih režimov, ki jih skuša odpraviti. K tem ukrepom resolucija prišteva kazenski pregon storilcev kaznivih dejanj, storjenih v času komunističnega režima, rehabilitacijo obsojencev za zločine, ki v civiliziranih družbah ne veljajo za kazniva dejanja, in krivično obsojenih ter dodelitev odškodnin, odpiranje arhivov tajnih služb in vračanje nacionaliziranega premoženja.¹¹⁴ Predlog deklaracije na tej podlagi v prvem členu ugotavlja, da je bil komunistični režim »v osnovi nedemokratičen in je sistematično ter grobo kršil človekove pravice in temeljne svoboščine«,¹¹⁵ pri čemer izpostavlja omejevanje svobode izražanja, izkoriščanje ustanov za svoje politične in ideološke cilje, omejevanje pravice do zasebne lastnine in odvzem premoženja na podlagi revolucionarnega prava, izvedbo množičnih in posamičnih izvensodnih pobojev ter montiranih procesov. Ob tem deklaracija ugotavlja, da so bile stopnje kršitev človekovih pravic v posameznih obdobjih različne in da je režim konec osemdesetih let »pod pritiskom demokratične javnosti in ob vplivu nastajajoče opozicije znotraj institucij dopustil mirno prehajanje v večstrankarski sistem.«¹¹⁶ Vsi, ki so se na raznotere načine upirali komunističnemu totalitarnemu režimu, so po mnenju predlagateljev deklaracije zaradi svojega državljanskega poguma vredni spoštovanja in niso storili protipravnega dejanja. Odgovornost za kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin je po besedilu deklaracije izključno individualna, kot razlog za potrebo po nepristranski zgodovinski raziskavi teh kršitev pa je v četrtem členu navedeno tudi doseganje narodne sprave.

S tem poudarkom deklaracije je v kontekst umeščen tudi predlog drugega dokumenta, izjave o narodni spravi. Njegova preambula kot namen sprejemanja navaja preseganje tragičnega razkola, »ki že pol stoletja deli slovenski narod, hromi njegove ustvarjalne moči ter bremeni njegovo sedanost.«¹¹⁷ Sklicuje se na izročila domoljubja, odpora TIGR-a, narodno osvobodilnega boja in uporov proti vsakršni tuji oblasti in tuji totalitarni ideologiji, hkrati pa obsoja tako kolaboracijo kot tudi zlorabo NOB za revolucijo. V besedilu izjave naj bi Državni zbor izrekel obžalovanje za vse žrtve okupacije, revolucije, kolaboracije, povojnih pobojev, tajnih in prirejenih sodnih procesov ter institucionalnega nasilja, namenjenega odstranjevanju ideoloških nasprotnikov. Glede narodne sprave ugotavlja, da je »ni mogoče predpisati ali jo od kogarkoli zahtevati«,¹¹⁸ saj mora biti prostovoljna pripravljenost ljudi na sožitje, opredeli pa jo tako:

»Sprava kot način sobivanja ljudi pomeni priznanje pravice sočloveku do njegove resnice, svobode in dostojanstva. Vsakdo je kot človek vreden spoštovanja, je enakovreden drugemu. Vsako politično prepričanje, ki se ne uveljavlja z nasiljem in ne hujska ljudi zoper druge, je legitimno.«¹¹⁹

¹¹⁴ Prav tam.

¹¹⁵ Deklaracija o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima, v: *Odnos do preteklosti in narodna sprava*, 1. zvezek.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Izjava o narodni spravi, v: *Odnos do preteklosti in narodna sprava*, 1. zvezek.

¹¹⁸ Prav tam, člen 2.

¹¹⁹ Prav tam, člen 3.

Izjava še izpostavi, da sprava ne odvezuje kazenske odgovornosti storilcev za zločine, ki se preganjajo v skladu s pravnim redom Republike Slovenije in po mednarodnem pravu ne zastarajo. Državni zbor po njej izraža dolžno spoštovanje in spomin vsem žrtvam in se zavezuje, da jim bo v skladu s svojimi pristojnostmi v čim večji meri zagotovil zadoščenje in v najvišji meri popravil krivice.¹²⁰

Na napovedani javni razpravi, ki jo je predsednik Državnega zbora Janez Podobnik organiziral 21. 9. 1998, so se o obeh predlogih izrekli tudi predstavniki civilnih združenj, ki so že pred tem igrali vidno vlogo v spravnem diskurzu: mnenje so tako podali tudi predstavniki Svetovnega slovenskega kongresa, ZZB NOB, Združenih ob lipi sprave ter Nove slovenske zaveze. Predloga nista bila sprejemljiva skorajda za nikogar.

Na Podobnikovo povabilo sta se glede izjav opredelila tudi predsednik Milan Kučan in Spomenka Hribar. Kučan je odgovoril s pismom, ki ga je v Državni zbor posredoval že novembra prejšnje leto kot odgovor na takratni predlog lustracijske zakonodaje, ter predstavil svoj pogled na slovensko politično preteklost, Spomenka Hribar pa je v svojem prispevku še enkrat opozorila na vse odmike od resničnega pomena sprave, ki so se od njenega izvirnega poziva pojavile v recepciji raznih organizacij. Poudarila je, da sprava ni pacifikacija ali izmiritev na kompromisni način in tudi ne politični obračun, podlaga za lustracijo ali zamenjava ene zapovedane resnice z drugo. Zavrnila je pogojevanje sprave s poprejšnjo popravo krivic in to označila za zamenjevanje vzroka in posledice, ki spravo v resnici zanika, opredelila pa je tudi odnos med spravo in demokracijo: »Sprava je pogoj za demokracijo, šele na drugi ravni je demokracija pogoj za spravo.«¹²¹ Po njenem mnenju je sprava potrebna, da bi bili državljani druge pripravljeni priznavati za enakopravne in enakovredne, vzpostavljena demokracija kot enakost pred zakonom, osebna in politična svoboda ter spoštovanje dostojanstva pa omogočajo, da se sprava ohranja. Iz tega izhodišča je označila oba predloga dokumentov za nedosledna in pomanjkljiva.

4.5 Izjava Vlade Republike Slovenije ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev

Po množtvu strankarskih izjav v letih 1997 in 1998 je bila javna razprava o tej temi ponovno v upadu,¹²² kar pa se je spremenilo z letom 2001, ko je bilo septembra v zaklonišču na Zgornji Bistrici odkrito množično grobišče žrtev povojnih pobojev. Odkritje je bilo medijsko zelo odmevno, z njim pa je tema sprave dobila tudi nov, emotiven naboj: medtem ko je razprava prej potekala po ustaljenem vzorcu in se skozi leta vse bolj spreminjala v sredstvo za politično obračunavanje, so zahteve po dostojnem pokopu in priznanju pravice do spomina spričo podob posmrtnih ostankov dobile novo težo. Pritisk javnost je od države zahteval, da spremeni svojo pasivno držo do reševanja teh vprašanj, kar se je, kot bomo videli v naslednjem poglavju, deloma tudi zgodilo.

¹²⁰ Prav tam, člani 4–6.

¹²¹ *Odnos do preteklosti in narodna sprava*, 2. zvezek, str. 111.

¹²² Slabe, *Narodna sprava*, str. 55.

Na te pozive je vlada Janeza Drnovška na 51. seji 22. 11. 2001 odgovorila s posebno izjavo, v kateri je prevzela odgovornost za urejanje vprašanj, povezanih s prikritimi grobišči, in se zavezala k njihovi celoviti rešitvi.¹²³ Velik del besedila se je navezoval na vrednotenje medvojnih in povojnih dogodkov ter odnosov med državljani; izjava tako predstavlja še eno opredelitev državnega vrha glede sprave.

Vlada uvodoma izraža svoje obžalovanje tragičnih dogodkov iz polpretekle zgodovine, katerih posledice se je zavezala urediti. Ta zaveza »izhaja iz prepričanja, da je mogoče samo na način neposrednega soočanja tudi s temnimi stranmi narodove zgodovine prispevati k pomiritvi med državljankami in državljani Republike Slovenije ter zagotoviti tvorno sožitje med vsemi njenimi prebivalci.«¹²⁴ Tega sožitja po mnenju vlade ni mogoče doseči, če se žrtvam ne vrne človeškega dostojanstva, ki jim je bilo ob popolnem zanikanju individualnih človekovih pravic in svoboščin z množičnimi izvensodnimi poboji odvzeto. O teh dogodkih je treba doseči strpno in preudarno razpravo, zgodovinska dejstva pa sprejeti takšna, kot so bila. Treba je obsoditi vse zločine, urediti vsa prikrita grobišča in zagotoviti ustrezna obeležja; to je po mnenju vlade »dejanje nacionalnega samospoštovanja in nacionalnega ponosa.«¹²⁵

Ker je namen njenega delovanja na tem področju tudi doseganje »vsebinske sprave«, si Vlada Republike Slovenije in njeni organi z »umirjeno politiko« prizadevajo izvajati takšna dejanja, ki ne bi povzročala novih sovraštev in napetosti ter bi »odražala demokratična hotenja in odsevala pričakovanja vseh državljank in državljanov Republike Slovenije v okviru veljavne ustavne in pravne ureditve.«¹²⁶ Ta izjava je podana na podlagi prepričanja, »da se mora biti zrel narod pripravljen soočiti s svojo celotno zgodovino, tudi s tragičnimi dogodki, da bi postal velik narod.«¹²⁷ V skladu s tem se Vlada ob ureditvi prikritih grobišč in povrnitvi dostojanstva žrtvam zavezuje tudi k temu, da bo »po svojih močeh prispevala k spravi in spoštovanju skupnih vrednot.«¹²⁸

Izjava Vlade se torej pri popravljanju krivic iz vojnega in povojnega obdobja sklicuje tako na človekove pravice in temeljne dokumente Republike Slovenije kot tudi na dolžnosti do naroda. Besedilo ves čas prehaja med tema dvema principoma in skupino, ki jo prizadeva vprašanje sprave oz. pomiritve, opredeljuje kar na tri različne načine: kot državljanke in državljane Republike Slovenije, kot vse prebivalce Slovenije in kot (slovenski) narod. Čeprav v izjavi nikoli ni uporabljena sintagma »narodna sprava«, pa nekatere formulacije jasno kažejo na to, da je poudarek predvsem na odnosu znotraj naroda, na soočanju z njegovo zgodovino in na dokazovanju njegove zrelosti. Ta poudarek na narodu napram državljanstvu je sicer manj izrazit kot pri nekaterih drugih obravnavanih deklaracijah, a veliko bolj izražen, kot je bil v prejšnji izjavi državnega vrha, torej izjavi Predsedstva izpred enajstih let.

¹²³ Vlada RS, *Sporočilo za javnost*, 22. 11. 2001 (spletni vir; februar 2016).

¹²⁴ Vlada RS, *Izjava* (spletni vir; februar 2016), str. 1.

¹²⁵ Prav tam, str. 2.

¹²⁶ Prav tam.

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ Prav tam.

4.6. Resolucija Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu

Vzorci spravnega diskurza, kot so se razvili v prvem desetletju po osamosvojitvi, se kasneje niso več spreminjali; bistvenih sprememb v dojemanju sprave ali novih stališč ni bilo več. Ponoven vznik teme sprave se je, v podobnih okoliščinah kot leta 2001, pojavil ob prebitju zadnje pregrade pred grobiščem v rudniškem rovu v Hudi Jami pri Laškem marca 2009; takrat je sprava za nekaj časa spet postala dnevna tema. Tega leta so poslanci obravnavali noveli Zakona o žrtvah vojnega nasilja in Zakona o vojnih grobiščih, ob tem pa se je ponovno pojavila ideja, da bi parlament sprejel spravno deklaracijo. Predsednik Državnega zbora Pavel Gantar je v aprilu na neformalnem posvetu z vodji poslanskih skupin predlagal, da bi stranke imenovalе strokovno skupino petih zgodovinarjev (tri bi imenovali koalicijski, dva pa opozicijski poslanci) z namenom priprave resolucije, ki bi »na formalni in simbolni ravni pomenila akt sprave in preseganja medvojnih delitev.«¹²⁹

Ta predlog kasneje ni bil realiziran, v parlamentarno proceduro pa je prišla druga resolucija; podobno kot v letu 1997, ko so se predlagatelji sklicevali na resolucijo Sveta Evrope, je bil tudi tokrat povod za razpravo dokument, sprejet na naddržavni ravni; v letu 2009 je bila to resolucija, naslovljena »Evropska zavest in totalitarizem«, ki jo je Evropski parlament sprejel 2. 4. 2009. Stališča, izražena v njej, so zelo podobna tistim v obravnavanih slovenskih spravnih izjavah; tako ob načelnem obsojanju fašizma, nacizma in komunizma resolucija daje poudarek predvsem slednjemu in v imenu Evropskega parlamenta izraža prepričanje, da:

»je končni cilj razkritja in ocene zločinov, ki so jih zagrešili komunistični totalitarni režimi, sprava, ki jo je mogoče doseči s priznanjem odgovornosti, prošnjo za odpuščanje in spodbujanjem moralne preнове.«¹³⁰

Resolucija, ki je bila sprejeta na pobudo poslancev iz vzhodnoevropskih držav, jasno kaže, da razvoj slovenskega spravnega diskurza in njegovega pristopa do soočanja s preteklostjo kljub vsem specifikam v evropskem kontekstu ni unikaten, ampak se odvija po podobnem vzorcu kot v drugih državah, ki so izšle iz komunizma. Pojem sprave, razumljen kot odpravljanje posledic komunizma (ne pa tudi drugih kršitev človekovih pravic) in *moralna prenova* družbe, se je razvil tudi drugod.

Z razpravljanjem o vsebini resolucije se je v Državni zbor vrnila razprava o komunizmu in pobjoh, ki pa vsebinsko ni ponudila nič novega. Polemika se je odvijala tudi glede vprašanja, na kak način naj bo besedilo resolucije sprejeto; SDS je predlagala deklaracijo o podpori, na koncu pa je bila večinsko sprejeta deklaracija o *seznanitvi*. Z njo se je Državni zbor opredelil glede sprave, čeprav je neposredno ne omenja:

»Državni zbor Republike Slovenije bo storil vse, da se bo Republika Slovenija razvijala in uveljavljala kot demokratična, pravna in socialna država, v kateri bo posebna skrb posvečena varovanju človekovih pravic in svoboščin, in si prizadeval, da se tragična dejanja in delitve med 2. svetovno vojno in v času enopartijskega socialističnega sistema po njej ter njihove posledice pomnijo kot zgodovinska dejstva, ki naj ne povzročajo novih delitev, nasprotovanj in sovraštev.«¹³¹

¹²⁹ Albreht, Usklajevanja še do konca aprila, *Delo*, 4. 4. 2009, str. 2.

¹³⁰ Evropski parlament, *Resolucija o evropski zavesti* (spletni vir; februar 2016), točka 16.

¹³¹ UL RS, 84/2009.

Deklaracija izraža spoštovanje do vseh žrtev totalitarnih režimov, hkrati pa poudarja, da je Republika Slovenija po letu 1990 »storila že veliko za to, da se popravijo krivice, ki so bile državljanom in državljanke Slovenije storjene v obdobju od leta 1945 do leta 1990.« Med temi ukrepi posebej izpostavlja sprejemanje predpisov, ki so »omogočili popravo krivic političnim zapornikom, obsodbo povojnih pobojev, odkrivanje in ureditev prikritih grobišč protipravno pobitih oseb« ter vračanje po vojni krivično odvzetega premoženja.¹³²

4.7 Dejavniki, ki vplivajo na živahnost pravnega diskurza

Tema sprave je, kot smo videli, v času pred osamosvojitvijo postala ena izmed bistvenih političnih tem v Sloveniji. Zato je smiselno odgovoriti na vprašanje, v kakšnem odnosu je bil (in je) slovenski pravni diskurz s siceršnjim političnim dogajanjem. V nadaljevanju sledi predstavitev političnih in drugih dejavnikov, ki so vplivali na pravni diskurz.

Največ obravnavanih pravnih izjav je bilo v javnosti predstavljenih v letu 1990, v prihodnjih letih pa se je število zmanjšalo. Porast števila pozivov k spravi je sledil v letih 1995 in 1998, po nekajletnem upadu pa je v letih 2001 in 2009 ponovno naraslo.

Temu trendu sledi tudi pogostost objav na to temo v časopisju: največ jih je bilo objavljenih leta 1990, v naslednjem letu pa je sledil velik upad do postopnega večanja števila člankov in pisem bralcev do leta 1995, ko jih je bilo v posamosvojitvenem obdobju največ. V nadaljnjih dveh letih je število objav spet močno upadlo, nato pa se je strmo dvignilo leta 1998. Za tem se je število objav ponovno zmanjšalo in ostalo skozi leta konstantno, s ponovnim rahlim vzponom v letu 2001.¹³³

Če pogostost pojavljanja pravnega diskurza primerjamo s političnim dogajanjem v teh letih, se pokaže jasna korelacija. Leto 1990 je bilo s stališča političnega dogajanja izredno pomembno; ob prvih demokratičnih volitvah v republiško skupščino ter volitvah predsednika in članov Predsedstva Republike Slovenije, ki so potekale v aprilu, je bil 23. 12. 1990 izveden tudi plebiscit o samostojnosti. Te politične prelomnice so nedvomno vplivale na to, da je v tem letu izšlo največ pravnih deklaracij in da je pravni diskurz dosegel enega izmed svojih vrhuncev. Obe najpomembnejši pravni deklaraciji tega leta (izjava Predsedstva o narodni in državljanski umiritvi ter izjava o narodni spravi Slovenske pokrajinske škofovske konference) sta bili v javnosti objavljeni v mesecu pred skupščinskimi volitvami, stranke pa so v svojih programih in predvolilnih nastopih temo narodne sprave velikokrat omenjale. Sprava je s tem postala pomembna tema, s katero je bilo mogoče pridobivati glasove volivcev. Več izjav v tem letu je potrebo po spravi postavljalo tudi v kontekst projekta osamosvojitve. Po njegovi uspešni izvedbi je razprava o spravi za nekaj časa zamrla, polpretekla zgodovina pa je kljub temu ostala redna predvolilna tema parlamentarnih volitev v prihodnjih letih.¹³⁴

¹³² Prav tam.

¹³³ Slabe, Narodna sprava, str. 14.

¹³⁴ Repe, Povojna represija, str. 56.

Porast pravnih izjav v letu 1995 je povezan s sprejemanjem zakonodaje v zvezi z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami (tega leta so bili sprejeti Zakon o dopolnitvah zakona o matičnih knjigah, Zakon o vojnih invalidih, Zakon o žrtvah vojnega nasilja ter Zakon o vojnih veteranih, v naslednjem letu pa še Zakon o popravi krivic), povod za pravne deklaracije tega leta pa je bila predvsem petdeseta obletnica konca vojne. Drugi porast parlamentarnega ukvarjanja s pravo po osamosvojitvi se je začel v novembru leta 1997, ko sta poslanski skupini SKD in SDS nekaj dni pred predsedniškimi volitvami v obravnavo vložili svoja predloga resolucije o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima in lustracijskega zakona.

Pozivi k spravi in k pietetnemu odnosu do žrtev pobojev, ki so se pojavljali v letu 2001 in na katere je odgovorila Vlada RS s svojo izjavo, so povezani z odkritjem posmrtnih ostankov na Zgornji Bistrici. Odkritje grobišča v Hudi Jami je spodbudilo tudi pravne pozive v letu 2009, to leto pa je zaznamovalo tudi obravnavanje resolucije Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu ter novel Zakona o žrtvah vojnega nasilja in Zakona o vojnih grobiščih.

Na podlagi povedanega lahko zaključimo, da so med dejavniki, ki so vplivali na številčnost in vsebino pravnih pobud, volitve (tako parlamentarne kot predsedniške), sprejemanje zakonodaje, povezane s popravo krivic, obletnice in odkritja grobišč.

5 Zakonodajne spremembe in ukrepi države

V pravnem diskurzu se je velikokrat pojavljal očitek, da država ni storila dovolj za popravo krivic, povezanih z drugo svetovno vojno. V nadaljevanju bomo zato predstavili nekatere najpomembnejše ukrepe državnih institucij, povezane z zahtevami, ki jih navajajo pravne izjave.¹³⁵

5.1 Parlamentarni komisiji za raziskovanje povojnih pobojev

Skupščinsko delovno telo z nalogami na področju ugotavljanja okoliščin povojnih pobojev, ki ga je napovedovala že izjava Predsedstva, je bilo ustanovljeno julija 1990 z imenom Komisija Skupščine Republike Slovenije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti. Odlok o njeni ustanovitvi ji je nalagal, da naj ugotovi vsa relevantna dejstva v zvezi s povojnimi množičnimi poboji, kje so grobišča, kateri povojni sodni procesi v Sloveniji so bili konstruirani oziroma zrežirani na podlagi političnih in ideoloških interesov, ter ob sodelovanju ustreznih drugih državnih organov naredi vse, da se bodo takšni procesi razveljavili, žrtve pa moralno, politično, pravno in materialno rehabilitirale. Navedeno je tudi, da naj komisija »razišče vse druge povojne dogodke,

¹³⁵ Iz pregleda sta izpuščeni obsežni problematiki denacionalizacije in sodne rehabilitacije, ki sta prav tako povezani s popravo krivic.

ki bi lahko imeli vpliv na vprašanje narodne sprave«. ¹³⁶ Komisija svojih široko in ambiciozno zastavljenih nalog, med katere je ob navedenih spadala tudi raziskava dogajanja na zaprtem območju Kočevske Reke, zaradi omejenih pristojnosti ni mogla opravljati, na kar je večkrat opozoril tudi njen predsednik Ignac Polajnar.

Delo Polajnarjeve komisije je tako ostalo nedokončano, problema omejenih pristojnosti parlamentarnih komisij pa so se poslanci lotili s sprejemanjem zakona, ki je uredil področje parlamentarne preiskave. Že pred sprejetjem tega zakona in poslovnika ¹³⁷ je na zahtevo 37 poslank in poslancev Državni zbor v prvem mandatsnem obdobju na svoji 10. seji 5. 7. 1993 odredil ustanovitev nove komisije, tokrat preiskovalne. Kot namen preiskave je določil »ugotoviti in osvetliti dejstva v zvezi s povojnimi množičnimi poboji ter tudi posameznimi likvidacijami ter pravno dvomljivimi procesi v naši polpretekli dobi, s poudarkom na povojnih množičnih pobojih.« ¹³⁸ Na podlagi te odredbe je bila 17. 9. 1993 z odlokom imenovana Preiskovalna komisija Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki so jo ob predsedniku dr. Jožetu Pučniku in podpredsedniku Janku Predanu sestavljali še člani Maksimiljan Lavrinc, predsednik prejšnje skupščinske komisije Ignac Polajnar, Miran Potrč, Zmago Jelinčič, Danica Simšič, Alojz Metelko, Sašo Lap in Maria Pozsonec. ¹³⁹ Komisija si je zadala nalogo, da v zvezi s poboji ugotovi politično in institucionalno organiziranost politične, državne in vojaške oblasti v Sloveniji in Jugoslaviji ob koncu vojne ter formalni in dejanski vpliv posameznikov v tej strukturi; razporejenost vojaških enot s poudarkom na navzočnosti teh enot na območjih, kjer so se izvajali povojni množični poboji; politične okoliščine in odnos zaveznikov do Slovenije ob koncu druge svetovne vojne ter odgovornost takratne slovenske vlade in vodstva KP za dogajanje ob koncu druge svetovne vojne na območjih Slovenije. Komisija je v ta namen zaslišala 32 oseb, ki jim je odredila status priče, sedem oseb (Alberta Svetino, Bojana Polaka, Zdenka Zavatlava, Antona Zgonca, Zorana Poliča, Janeza Japlja in Mitjo Ribičiča) pa je zaslišala kot preiskovance. Za preiskovanca sta bila določena tudi Franc Tavčar in Miha Čerin, ki pa pred komisijo nista pričala. Pri svojem delu je komisija uporabljala znanstvene ekspertize, arhivsko gradivo in publikacije o obravnavani temi, s pisnimi vprašanji pa se je obrnila tudi na dr. Toneta Ferenca, dr. Jero Vodušek-Starič in mag. Borisa Mlakarja. ¹⁴⁰

Zaradi nestrinjanja so člani preiskovalne komisije izdelali dva ločena dokumenta z ugotovitvami in predlogi sklepov. Večinski del (Potrč, Predan, Lavrinc, Simšič, Jelinčič in Pozsonec) je glede ključne naloge komisije, da odkrije odgovorne za poboje, navedel, da na podlagi izvedenih dokazov ni bilo mogoče z gotovostjo ugotoviti, kdo je ukazal poboje, da pa so pri tej odločitvi morale sodelovati »vsaj nekatere ključne in najodgovornejše osebnosti takratnega časa v Jugoslaviji in

¹³⁶ UL RS, 30/1990.

¹³⁷ Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 211.

¹³⁸ UL RS, 39/1993.

¹³⁹ UL RS, 55/1993.

¹⁴⁰ Poročevalec Državnega zbora, 4. 10. 1996, str. 36.

Sloveniji, ki so poleg vojaških imele tudi najpomembnejše položaje v KP in deloma tudi v oblastnih organih,«¹⁴¹ manjšinski del (Pučnik, Polajnar, Metelko, Lap in Andrej Lenarčič, ki je bil v komisijo imenovan v začetku leta 1996) pa je v svojem zaključku ocenil, da je vloga KPJ in KPS pri pobojih očitna in dokazana.¹⁴²

Večinski del je na podlagi svojih ugotovitev predlagal Državnemu zboru, da kot najvišji zakonodajni organ Republike Slovenije, ki je pravna naslednica bivše SFRJ, sprejme sklepe, s katerimi razglasi ugotovitev, da pravno in moralno odgovornost za poboje, posebej vrmljenih domobrancev, nosi prejšnja oblast in njena državno-pravna predhodnica; obsodi izvensodne poboje ne glede na razloge in okoliščine ter ne glede na vlogo domobranstva med vojno; izrazi najgloblje obžalovanje za storjene krivice in njihove posledice vsem svojcem pobitih in se obveže, da bo v okviru materialnih možnosti popravil krivice; poudari nedvoumno in zgodovinsko vlogo NOB za narodno osvoboditev in graditev slovenske državnosti; odkloni vsakršno moralno krivdo zgolj na podlagi kriterija pripadnosti katerikoli strani; pozove vse državljanke in državljane Republike Slovenije, da tragična dejanja in delitve med vojno in njihove posledice pomnijo kot kruta zgodovinska dejstva, katerih uporaba in zloraba ne sme povzročati novih delitev, nasprotovanj in sovraštev, ter zagotovi, da bo storil vse, da se bo RS razvijala in uveljavljala kot demokratična, pravna in socialna država, v kateri bo posebna skrb namenjena varovanju človekovih pravic in dostojanstva.¹⁴³

Predlogi sklepov manjšinske skupine članov komisije, ki jih je ta podala na podlagi svojih zaključkov, so predvidevali, da bi Državni zbor sprejel ugotovitev, da pravno in moralno odgovornost za povojne poboje nosi vodstvo Komunistične partije, ki je imelo v poveljnih letih absolutno oblast v Sloveniji, in da je Republika Slovenija iz pravnih in kulturnih razlogov dolžna primerno pokopati ostanke žrtev množičnih pobojev, primerno označiti grobišča in popraviti krivice, v kolikor je danes to še mogoče, ter zahteval, da Vlada pripravi pravne in materialne pogoje, da sodne oblasti natančno določijo, v katere kategorije zločinov spadajo poveljni poboji ujetih vojakov in civilistov na Slovenskem in kazenskoppravno ukrepajo.¹⁴⁴

Ugotovitve in predlogi sklepov obeh skupin so bili na zadnji, 55. seji komisije 24. 9. 1996 z dokumentacijo oblikovani v »vmesno poročilo«, ki ga je Pučnik posredoval predsedniku Državnega zbora Jožefu Školču z zahtevo, da ga Državni zbor obravnava na seji,¹⁴⁵ do česar pa ni prišlo.¹⁴⁶

¹⁴¹ Prav tam, str. 40.

¹⁴² Prav tam, str. 35.

¹⁴³ Prav tam, str. 40–41.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 36.

¹⁴⁵ Jančar in Letnar Černič (ur.), *Poročilo o pobojih*, str. 15.

¹⁴⁶ Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 221.

5.2 Parlamentarno sodelovanje z zgodovinsko stroko

Zaradi sprejemanja zakonodaje, namenjene popravi preteklih krivic, se je v parlamentu pojavila potreba po tem, da zgodovinska stroka pripravi študijo o polpretekli zgodovini, ki bi Državnemu zboru služila kot izhodišče za oblikovanje primernih zakonskih rešitev. V letu 1993 je tako predsednik Državnega zbora Herman Rigelnik na kolegiju predsednika DZ podal predlog, da »bi v zboru konkretizirali in določili načine obravnave nekaterih odprtih vprašanj iz novejši politične zgodovine«. Cilj parlamentarnega obravnavanja zgodovine »naj bi bila politična umiritev in zagotovilo ljudem, da v Državnem zboru mislijo resno in da naj bi država z zakoni popravila krivice, storjene v preteklosti«, po sprejetju potrebnih ukrepov pa bi po sklepih kolegija lahko sprejeli tudi izjavo o narodni spravi.¹⁴⁷ Na Rigelnikovo pobudo je leta 1995 nastalo znanstveno poročilo *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, ki ga je v organizaciji Inštituta za novejšo zgodovino ustvarilo dvanajst zgodovinarjev. Osredotočeno je bilo na prikaz prelomnih točk v zgodovini, ki so »ključne za razumevanje in pojasnitev vzrokov za razcep v slovenski družbi.«¹⁴⁸ Poročilo je kot gradivo uporabila tudi preiskovalna komisija o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, a so njegovo vsebino nekateri člani komisije zavračali; predsednik komisije Pučnik je del, ki analizira dogodke v letu 1945, označil za manipulacijo in potvarjanje zgodovine.¹⁴⁹

Ponoven poskus, da bi v okviru parlamenta s sodelovanjem stroke prišli do izhodišč za zakonodajne spremembe, je sledil v novembru 2004, ko je bil v Državnem svetu organiziran interdisciplinarni strokovni posvet, pri katerem so ob zgodovinarjih sodelovali tudi filozofi in pravniki, z naslovom *Žrtve vojne in revolucije*. Po besedah njegovega pobudnika, državnega svetnika Janvita Goloba, se je potreba po takem srečanju pokazala v prejšnjem letu ob iskanju primerne napisa na spomenikih žrtvam vojne in pobojev.¹⁵⁰

Uredniški odbor (ki so ga sestavljali dr. Janvit Golob, dr. Peter Vodopivec, dr. Tine Hribar, dr. Janko Prunk in Milena Basta) je v uvodu k zborniku, ki naj bi predstavljal sintezo znanstvenega posveta (a ni bil usklajen z vsemi sodelujočimi), kot glavne, namerne in neposredne povzročitelje slovenske državljanske vojne med drugo svetovno vojno določil komuniste, zunajsodne povojne pomore pa za »temeljno revolucionarno dejanje po koncu vojne, se pravi, komunistično Oblast utemeljujoče dejanje.«¹⁵¹ Oblikoval je tudi sklepne predloge, ki naj bi jih Državni svet posredoval Državnemu zboru: da se napis na spominskih obeležjih, ki ga določa Zakon o vojnih grobiščih, zamenja z napisom »Žrtvam vojne in revolucije«; da vlada polno financira projekt ugotavljanja števila smrtnih žrtev vojne Inštituta za novejšo zgodovino do njegovega dokončanja; da vlada organizacijsko in finančno omogoči nadaljevanje evidentiranja prikritih grobišč in da ustrezne državne insti-

¹⁴⁷ Taškar, Vrednotenje zgodovinskih »resnic«, *Delo*, 22. 9. 1993, str. 2.

¹⁴⁸ Čepič (et al.), *Ključne značilnosti*, str. 3.

¹⁴⁹ Albreht, V komisiji zbirajo dokaze, *Delo*, 9. 5. 1996, str. 2.

¹⁵⁰ Golob (ur. et al.), *Žrtve vojne in revolucije*, str. 8.

¹⁵¹ Prav tam, str. 4.

tucije omogočijo neoviran dostop do podatkov, potrebnih za izdajo mrliških listov. Uredniški odbor je na koncu uvoda izrazil prepričanje, da bi realizacija teh predlogov »privedla do tega, da bi čez nekaj let lahko pripravili znanstveno posvetovanje, na katerem bomo lahko ugotovili, da smo se Slovenci, kot posamezniki in kot narod, končno spravili s svojimi mrtvimi, s tem pa tudi med seboj«. ¹⁵²

Oba navedena poskusa, da bi parlament ob sodelovanju zgodovinarjev prišel do enotne interpretacije zgodovine, sta imela zelo omejen oziroma zanemarljiv učinek (znanstveno poročilo iz leta 1995 je bilo na primer leta 2009 v Deklaraciji o seznanitvi z Resolucijo Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu navedeno kot »prispevek k objektivizaciji tega časa«), ¹⁵³ podobno pa velja tudi za druge primere, ko so zgodovinarji sodelovali s parlamentarnimi delovnimi telesi. Osnovnemu namenu prisostvovanja zgodovinarjev, kot ga je opredelil Rigelnik v letu 1993, znanstvene študije torej niso služile. Zakonske rešitve, ki so bile sprejete, so bile v veliki meri oblikovane neodvisno od ugotovitev zgodovinarstva in bile bolj stvar političnih kompromisov.

5.3 Ugotavljanje števila in strukture vojnih in povojnih smrtnih žrtev

Ocene števila žrtev, ki so začele nastajati že med trajanjem vojne, so bile zaradi metodoloških nedoslednosti ali političnih namenov njihovih avtorjev bodisi pretirane ali prenizke. Pomanjkanje natančnega in zanesljivega popisa žrtev je tako dolga leta ostal eden izmed ključnih problemov zgodovinske obravnave posledic druge svetovne vojne in tudi spravnega diskurza.

Te pomembne in izredno zahtevne naloge se je lotil Inštitut za novejšo zgodovino. Njegova raziskava je potekala v okviru več projektov: od leta 1997 kot »Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje«, od leta 2002 pod naslovom »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej«, po letu 2006 pa v okviru projekta »Preverjanje seznamov žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej po matičnih knjigah«. Skozi ves čas trajanja raziskave so projekt omejevali tako finančni problemi (približno tretjino stroškov je moral inštitut kljub finančni podpori ministrstev in Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS kriti sam) kot tudi kadrovski primanjkljaj. ¹⁵⁴

Raziskava, v katero so zajeli vojne in povojne smrtne žrtve, ki so imele pred vojno na področju sedanje Republike Slovenije stalno prebivališče in so izgubile življenje med aprilom 1941 in januarjem 1946, je potekala v več fazah. Najprej so raziskovalci opravili pregled relevantne literature in objavljenih virov iz vojnega in povojnega časa, v katerih so bili navedeni sezname ali posamične žrtve. Sledil je pregled arhivskih fondov, gradiva muzejev in drugih virov s sezname žrtev: podatkov Sektorja za popravo krivic pri Ministrstvu za pravosodje, gradiva obeh parlamen-

¹⁵² Golob (ur. et al.), *Žrtve vojne in revolucije*, str. 5.

¹⁵³ UL RS, 84/2009.

¹⁵⁴ Inštitut za novejšo zgodovino, *Metodologija in historiat* (spletni vir; februar 2016).

tarnih komisij in tudi podatkov, zbranih z delom civilnih združenj in posameznikov (na primer ZZB NOB in Nove Slovenske zaveze). Tako zbrane podatke so preverili in dopolnili s pregledovanjem medvojnih in povojnih matičnih knjig. Pri tem so za vsako izmed ugotovljenih žrtev vpisani številni podatki: imena staršev, domače hišno ime, datum in kraj rojstva, kraj bivanja pred in med vojno, starost, zakonski stan, poklic, narodnost, vojni status, vojaška enota in čin, datum in kraj smrti oziroma izginotja, vzrok in povzročitelj smrti ter kraj pokopa, pa tudi navedba virov in literature, v katerih se žrtev omenja.¹⁵⁵ S takšnim metodološkim pristopom je nastal prvi zanesljivi popis žrtev, ki se je izognil napakam, ki so značilne za prejšnje poskuse (kot je na primer večkratno štetje iste žrtve zaradi nenatančno ugotovljene identitete). Seznam preverjenih smrtnih žrtev Inštitut za novejšo zgodovino sproti obnavlja na spletnem portalu Zgodovina Slovenije – Sistory.¹⁵⁶

Raziskava je eden izmed bistvenih doprinosov k zgodovinopisni obravnavi posledic druge svetovne vojne, saj z natančnimi in preverjenimi podatki onemogoča manipulacije v zvezi s številom in strukturo vojnih in povojnih žrtev, ki so se velikokrat pojavljale v razpravah o polpretekli zgodovini, po mnenju njenih avtorjev pa ima tudi »pomemben moralno-etični pomen – iztrgati žrtve iz rok politike in ideologij ter vsaki žrtvi “vrniti” ime«. ¹⁵⁷

5.4 Vpis smrti žrtev pobojev

Država se je te zahteve, ki je poudarjena v več obravnavnih spravnih izjavah, lotila s spremembami Zakona o matičnih knjigah (ZMK), ki so stopile v veljavo 27. 5. 1995. Pred spremembo zakona je bilo mogoče smrt žrtve povojnih pobojev vpisati le na podlagi izvedenega sodnega postopka, novela pa je uredila poenostavljen proces ugotavljanja smrti v upravnem postopku, po katerem lahko predlog za vpis vložijo sorodniki umrle osebe v ravni in stranski črti brez omejitev, svojci po svaštvu in državni tožilec.¹⁵⁸

Sprva določen rok petih let od uveljavitve zakona, v katerem je možno podati predlog za uvedbo postopka, je bil z dodatnimi spremembami zakona leta 2000 ukinjen, med stranke, ki lahko podajo predlog, pa so bila dodana tudi društva, ki izkažejo upravičen interes.¹⁵⁹ Med letoma 1995 in 2000 je bilo na podlagi tega zakona vpisanih okoli 4.600 smrti, Ministrstvo za notranje zadeve pa je upravnim enotam poslalo tudi navodilo, da naj pregledajo rojstne matične knjige in ostale evidence ter tako najdejo osebe, ki bi, ker se po vojni ne pojavljajo več v nobeni evidenci, lahko izgubile življenje zaradi medvojnega in povojnega nasilja. Ministrstvo je na podlagi tega pregleda leta 2000 sestavilo sezname približno 950 oseb, ki ga je posredovalo državnemu tožilstvu s predlogom, da se za te osebe poda predlog

¹⁵⁵ Prav tam.

¹⁵⁶ Inštitut za novejšo zgodovino, Smrtne žrtve (spletni vir; februar 2016).

¹⁵⁷ Inštitut za novejšo zgodovino, Metodologija in historiat (spletni vir; februar 2016).

¹⁵⁸ UL RS, 28/1995.

¹⁵⁹ UL RS, 84/2000.

za ugotovitev in vpis smrti.¹⁶⁰ Možnost poenostavljenega postopka je ohranil tudi Zakon o matičnem registru, ki je leta 2003 nadomestil Zakon o matičnih knjigah.¹⁶¹

5.5 Status žrtve in odškodnine

Zakon o popravi krivic (ZPKri), sprejet leta 1996, ureja pravico do povrnitve škode ter pravice iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja bivšim političnim zapornikom in svojcem po vojni pobitih oseb, postopek za uveljavljanje teh pravic ter organe, ki odločajo o teh pravicah. Določa tudi posebne pogoje in postopek za spremembo pravnomočne kazenske obsodbe.¹⁶² Po devetem členu ZPKri o priznanju statusa bivšega političnega zapornika oziroma po vojni pobite osebe odloča posebna komisija, ki jo imenuje Vlada Republike Slovenije. Komisija je bila imenovana 11. 9. 1997, istega leta pa je bil v okviru Ministrstva za pravosodje ustanovljen tudi Sektor za popravo krivic z namenom opravljanja strokovnih opravil za komisijo.¹⁶³

Na podlagi tega zakona je bilo do 31. 12. 2013 podanih 24.682 vlog za priznanje statusa in odškodnine, pri čemer so nekatere vloge vsebovale zahteve več upravičencev. Status bivšega političnega zapornika je bil priznan 17.878 osebam, status svojca žrtve povojnega protipravnega odvzema življenja pa 15.365 osebam; od naštetih je bilo 1.784 takih, ki sta jim bila priznana oba statusa. Skupno število upravičencev do odškodnine po ZPKri je tako 31.459.¹⁶⁴ Po ocenah Slovenske odškodninske družbe je od skupno 295,6 milijona EUR, kolikor jih je bilo izplačanih po Zakonu o plačilu odškodnine žrtvam vojnega in povojnega nasilja (ki določa izplačevanje tudi po Zakonu o žrtvah vojnega nasilja in Zakonu o posebnih pravicah žrtev v vojni za Slovenijo 1991), tretjina izplačana upravičencem po ZPKri.¹⁶⁵

Leta 2009 je parlament v okviru razprave o t. i. »vojnih zakonih« razpravljal tudi o spremembi Zakona o žrtvah vojnega nasilja. Izglasovana sprememba je uvedla priznavanje statusa žrtve vojnega nasilja tudi državljanom Republike Slovenije, ki so bili kot civilne osebe izpostavljeni nasilnim dejanjem ali prisilnim ukrepom NOV in POJ ter enot zaveznikov protifašistične oziroma protinacistične koalicije. Do tega statusa so upravičeni tudi otroci staršev, ki so umrli, bili ubiti ali pogrešani zaradi ukrepov navedenih oboroženih sil, in begunci, ki so v času vojne morali zaradi teh ukrepov zapustiti svoj dom. Zakon je določil, da se status žrtve prizna le v primeru, da oseba, ki je bila neposredno prizadeta, ni prostovoljno ali poklicno sodelovala z agresorjem.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Ministrstvo za notranje zadeve, Dopis (spletni vir; februar 2016).

¹⁶¹ UL RS, 37/2003.

¹⁶² UL RS, 59/1996.

¹⁶³ Spletna stran Komisije Vlade RS za izvajanje ZPKri (spletni vir; februar 2016).

¹⁶⁴ Informacije javnega značaja, dopis Ministrstva za pravosodje, 8. 5. 2014 (hrani avtor).

¹⁶⁵ Informacije javnega značaja, dopis Slovenske odškodninske družbe, 22. 5. 2014 (hrani avtor).

¹⁶⁶ UL RS, 72/2009.

5.6 Študijski center za narodno spravo

Javni zavod Študijski center za narodno spravo je Vlada Republike Slovenije ustanovila na 167. redni seji 25. 4. 2008. V sklepu o ustanovitvi je kot namen zavoda določila preučevanje kršenja temeljnih človekovih pravic in svoboščin, ki so jih povzročili totalitarni režimi na Slovenskem v 20. stoletju, in omogočanje osnove za popravo krivic ter s tem ustvarjanje možnosti za skladen civilizacijski in kulturni razvoj Slovenije. Zavod naj bi tudi zagotavljal pravno pomoč in svetovanje Komisiji Vlade za izvajanje zakona o popravi krivic pri reševanju in vodenju nalog. Naloge zavoda so, da »uresničuje javni interes na področju znanosti in je ustanovljen za opravljanje organizacijskih, razvojnih, svetovalnih, koordinacijskih in izobraževalnih nalog na področju poprave krivic, narodne sprave in proučevanja totalitarnih režimov na Slovenskem v 20. stoletju.«¹⁶⁷ Sklep določa, da sta organa zavoda direktor in svet, ki ga sestavlja sedem članov; med njimi so trije posamezniki, ki morajo imeti »izkazano bibliografijo objav s področja narodne sprave oziroma trije predstavniki združenj ali institucij, ki se v okviru svoje dejavnosti ukvarjajo s problematiko narodne sprave in s proučevanjem totalitarizmov«.¹⁶⁸ Področja oz. problematike narodne sprave sklep ne definira.

5.7 Evidentiranje in prekop prikritih grobišč

V imenu države sta se Predsedstvo RS v svoji *Izjavi o narodni in državljanski pomiritvi* in Milan Kučan v govoru na spravi slovesnosti v Rogu leta 1990 zavzela za dostojno ureditev grobišč in spominskih znamenj. Še istega leta je bila ustanovljena Komisija za reševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu, ki jo je vodil Viktor Blažič.¹⁶⁹ Tudi delovanje te komisije je bilo omejeno zaradi pomanjkanja zakonske podlage, iz tega razloga pa je bilo precej časa tudi nejasno, pod kateri resor njena dejavnost sploh spada.

Do začetka nastajanja evidence prikritih grobišč, ki bi služila kot osnova za začetek njihovega urejanja, je zaradi vseh ovir prišlo šele v januarju leta 2000, ko so delo na terenu začeli izvajati člana komisije dr. Mitja Ferenc in dr. Tine Velikonja ter Mateja Bavdaž z Ministrstva za kulturo, že junija pa je bilo delo zaradi zamenjave predsednika in nekaterih članov komisije, ki ga je opravila vlada Andreja Bajuka, prekinjeno. Komisijo so takrat preimenovali v »Komisijo Vlade RS za evidentiranje in označitev prikritih grobišč«. Ponovna zamenjava članov (in preimenovanje, tokrat v njeno sedanje ime »Komisijo Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč«) je sledila v juniju 2001 pod Drnovškovo vlado; takrat je vlada komisiji tudi formalno dodelila nalogo evidentiranja »podatkov o številu in območjih grobišč predstavnikov nezmagovite strani v 2. svetovni vojni«, na podlagi katere naj bi bila grobišča normirana.¹⁷⁰

¹⁶⁷ UL RS, 42/2008.

¹⁶⁸ Prav tam.

¹⁶⁹ Ferenc, Kako do evidence, str. 126.

¹⁷⁰ Prav tam, str. 127.

Septembra 2001 je prišlo do medijsko odmevnega odkritja grobišča na Zgornji Bistrici, zaradi katerega se je država odločila ukrepati odločneje. 22. 11. 2001 je vlada »ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih« sprejela (zgoraj obravnavano) izjavo, v kateri je navedeno tudi, da so državni organi v skladu s svojimi pristojnostmi dolžni sodelovati in nuditi pomoč komisiji pri lociranju in označevanju vseh prikritih grobišč na ozemlju Republike Slovenije. V sodelovanju s Komisijo in predstavniki civilne družbe naj bo odločeno, katera od množičnih grobišč naj se ohranijo in uredijo ter iz katerih naj bodo posmrtni ostanki preneseni v skupna urejena grobišča; izkope bo zagotovila vlada preko pristojnih organov pod nadzorom organov pravosodja. Vsa potrebna sredstva za delovanje Komisije in pravosodnih organov pri urejanju in vzdrževanju grobišč naj bi bila v celoti krita iz sprejetega proračuna, po potrebi pa tudi iz proračunske rezerve. Vlada tudi izjavlja, da si bo prizadevala za čimprejšnji sprejem in uresničitev zakona o vojnih grobiščih in vzpostavitev knjige mrtvih, v katero bodo vpisane vse žrtve vojne in povojnega nasilja, Komisiji pa nalaga, da v roku pol leta pripravi idejna načrta za postavitve spomenika žrtvam vojnega nasilja in obeležja sprave med Slovenci. Izjava še določa, da se morajo vsi sklepi vlade v zvezi z reševanjem vprašanj ureditve prikritih grobišč pospešeno uresničevati.¹⁷¹

Zakon o vojnih grobiščih (ZVG), ki ga omenja izjava, je bil sprejet 19. 6. 2003 in ureja varstvo vojaških grobišč ter grobišč žrtev vojne in povojnih dogodkov na ozemlju Republike Slovenije. Po njem je varstvo teh grobišč (evidentiranje, upravljanje in urejanje) v pristojnosti države in ga zagotavlja ministrstvo, financira pa se iz državnega proračuna. Na podlagi podatkov, zbranih z evidentiranjem vojnih grobišč (k čemur spadajo terenska opazovanja, raziskave, meritve in kartiranja) naj bi upravne enote na svojem območju vodile register zemljišč, na katerih so vojna grobišča, predlagale njihov vpis v zemljiški kataster in sprejele predpise, s katerimi se grobišča razglasijo za zavarovana območja oz. kulturne spomenike. Glede označb na vojnih grobiščih ZVG predpisuje, da lahko vsebujejo tudi besedilo posvetilne ali spominske narave, v primeru grobišč žrtev povojnih usmrtitev »Žrtev (žrtve) vojne in povojnih usmrtitev, Republika Slovenija«, prepovedane pa so označbe, ki z besedili ali simboli povečujejo ali slavijo pripadnost ali sodelovanje z okupatorji.¹⁷² Zakon vsebuje tudi določila v zvezi z izkopom in prekopom posmrtnih ostankov.

Leta 2002 se je Ministrstvo za kulturo na predlog dr. Mitje Ferenc odločilo, da lahko projekt evidentiranja prikritih grobišč poteka pod okriljem kulturnega ministrstva po prilagojeni metodi Registra kulturne dediščine, po sprejetju ZVG pa je del obveznosti prevzelo tudi Ministrstvo za delo.¹⁷³ Osnova za sistematično evidentiranje, pri katerem se za vsako grobišče navaja identifikacijo, opis, lokacijo, vire in literaturo, fotografije, opombe, kataster, ustne vire in izpis,¹⁷⁴ so bile zbrane informacije iz literature, časopisja, zapisnikov občinskih preiskovalnih komisij, zapisnikov dveh preiskovalnih komisij Državnega zbora, arhiva Nove slovenske

¹⁷¹ Vlada RS, Izjava (spletni vir; februar 2016), str. 3–4.

¹⁷² UL RS, 65/2003, ZVG člen 16.

¹⁷³ Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, str. 28.

¹⁷⁴ Ferenc, *Zamolčana grobišča*, str. 147.

zaveze, arhivov Okrožnih javnih tožilstev, arhivov Policijskih uprav, katastra Jamarske zveze Slovenije, zasebnih arhivov in ustnih pričevanj.¹⁷⁵ V raziskavo so bila zajeta vsa prikrita grobišča, tudi tista, ki so nastala med vojno ali pa kot posledica zaključnih spopadov, pa tudi tista, iz katerih so bili posmrtni ostanki delno ali v celoti prekopani.¹⁷⁶ Na tak način je bilo popisanih več kot 600 domnevnih prikritih grobišč, od katerih je bilo potrjenih okoli 150.¹⁷⁷

Med letoma 1991 in 2011 so bili iz prikritih grobišč v skladu z določili Kazenskega zakonika, Zakona o vojnih grobiščih in sporazumi z Italijo in Nemčijo izneseni posmrtni ostanki iz samo 53 grobišč.¹⁷⁸ Posebej očitna pa je nezadostnost ukrepov države na področju prekopov v primeru leta 2009 odprtega grobišča v Hudi Jami, kjer je bilo pogojem za iznos in pokop posmrtnih ostankov zadoščeno, kljub temu pa so ostanki še zmeraj hranjeni v zabojih v horizontalnem rovu, ki je bil naknadno razglašen za kostnico.¹⁷⁹

Po odprtju Hude Jame se postopki v zvezi z evidentiranjem in urejanjem grobišč niso več nadaljevali. Z namenom, da bi se to vprašanje ponovno začelo urejati, je Nova Slovenija v parlamentarno proceduro vložila predlog Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGŽ), ki ga je Državni zbor sprejel 9. 7. 2015. Nov zakon določa pristojnosti in pogoje za delo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, postopek odkrivanja, evidentiranja, potrjevanja, začasnega obeleževanja in zavarovanja prikritih grobišč, njihovega vpisovanja v register (ki naj bi se vodil že po določenih ZVG) ter identifikacijo posmrtnih ostankov žrtev in njihov dostojen pokop.¹⁸⁰

5.8 Spominska obeležja

V spravnih pobudah je bila velikokrat izražena tudi potreba po enotnem označevanju grobišč in po državnem obeležju, posebej za grobišče v Jami pod Krenom v Kočevskem rogu. Skozi leta je bilo z zasebno iniciativo v okolici grobišča postavljenih več spominskih znamenj, tako za slovenske kot tudi hrvaške in srbske žrtve. Že leta 1995 je bil na javnem natečaju izbran projekt spominske kapele, ki pa zaradi nesoglasij in neuskkljenosti med državnimi organi, problemov s financiranjem in pridobivanjem dovoljenj ter nasprotovanja Cerkve izbrani idejni zasnovi skoraj deset let ni bil realiziran. Leta 2000 je vlada pod vodstvom Andreja Bajuka financirala postavitve betonskega spomenika, ki ga je v vrtači pred grobiščem postavilo Društvo za ureditev zamolčanih grobov po zasnovi njenega predsednika Franca Permeta; ker za gradnjo niso pridobili potrebnih dovoljenj, je gradbeni inšpektor za objekt naročil odstranitev, ki pa ni bila izvedena. Šele leta 2004 je

¹⁷⁵ Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, str. 28.

¹⁷⁶ Ferenc, *Zamolčana grobišča*, str. 147.

¹⁷⁷ Ferenc, *Spomenik vsem žrtvam*, *Delo*, 19. avgust 2013, str. 11.

¹⁷⁸ Ferenc, *Prekopi žrtev*, str. 157–158.

¹⁷⁹ Ferenc, *Spomenik vsem žrtvam*, *Delo*, 19. 8. 2013, str. 10.

¹⁸⁰ UL RS, 55/2015.

bila, prav tako s proračunskimi sredstvi, v bližini zgrajena načrtovana spominska kapela, ki jo je Republika Slovenija dala v last in uporabo Rimskokatoliški cerkvi in župniji Kočevje.¹⁸¹

Drugi večji izvedeni projekt postavitve državnega spominskega obeležja žrtvam pobojev je Park spomina Teharje, ki je postavljen na območju, kjer je v mesecih po drugi svetovni vojni delovalo taborišče pod vodstvom Ozne. Na arhitekturnem natečaju zanj je leta 1993 prvo nagrado prejel elaborat Marka Mušiča, tudi v tem primeru pa je od ureditvenega načrta do izvedbe prišlo po skoraj desetih letih, oktobra 2004. Park je zasnovan v skladu s krščansko simboliko: ob vhodnem portalu stoji kapelica »Jezusovega bičanja«, od katere vodi »steza tišine«, ob kateri so v kamen vklesani svetopisemski citati, do osrednjega spominskega objekta, v katerem je postavljen sarkofag, na ploščadi nad njim pa oltarna miza, nad katero se na štirih stebrih dviga »venec zmage«.¹⁸² V Spominskem parku naj bi bila po določilih dopolnitev Zakona o vojnih grobiščih iz leta 2009 urejena tudi osrednja kostnica za žrtve povojnih pobojev.¹⁸³

Leta 2002 je bil izveden javni razpis za izbiro enotnega spominskega obeležja za prikrita grobišča. Izbrana je bila rešitev, po kateri se v bližino grobišč na betonski podstavek postavi stoječ valj, ulit iz bronu, ki ga je mogoče zanihati, ob čemer iz notranjosti valja prihaja zven. Na njem je vtisnjen napis s krajem in koordinatami grobišča, pripadnostjo in številom žrtev ter posvetilo »Žrtve vojne in povojnih usmrtitev«, ki ga določa ZVG. Takšno obeležje je bilo postavljeno 22. 12. 2003 pri Breznu Zalesnika v Trnovskem gozdu, kasneje pa so jih postavili še ob Breznu pri Konfinu 1 nad Grčaricami, Breznu pri Macesnovi Gorici v Kočevskem rogu, pri rovu A na Zgornji Bistrici in na Teznem pri Mariboru.¹⁸⁴

Leta 2009 je bil Zakon o vojnih grobiščih spremenjen in dopolnjen v več točkah. Spremenjen je bil posvetilni napis za povojna grobišča, ki se po novem glasi: »Žrtve vojne in revolucionarnega nasilja, Republika Slovenija«. Dodano je bilo tudi določilo, da se v glavnem mestu postavi spomenik vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanih žrtev na območju Republike Slovenije s posvetilnim napisom: »Domovina je ena, nam vsem dodeljena in eno življenje in ena smrt – Župančič.«¹⁸⁵ Na dopisni seji 16. 8. 2011 je vlada Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve dala soglasje k pričetku postopka javnega natečaja za iskanje rešitev. Projektna skupina za izvedbo projektov postavitve spomenika in izgradnje centralne kostnice, ki jo je leto pred tem imenovalo ministrstvo, je kot najprimernejšo lokacijo za spomenik predlagala Kongresni trg oz. bodoči Južni trg v Ljubljani.¹⁸⁶ Ministrstvo je nato v sodelovanju z Zbornico za arhitekturo in prostor Slovenije 17. 5. 2013 objavilo razpis, na osmi seji ocenjevalne komisije 27. 9. 2013 pa so bili izbrani

¹⁸¹ Ferenc, *Poklon slovenskim žrtvam*, str. 159–160.

¹⁸² Kovač, *Park spomina Teharje*.

¹⁸³ UL RS, 72/2009.

¹⁸⁴ Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, str. 83.

¹⁸⁵ UL RS, 72/2009.

¹⁸⁶ Vlada RS, Sporočilo za javnost, 16. 8. 2011 (spletni vir; februar 2016).

trije elaborati, ki so prejeli nagrade.¹⁸⁷ Vlada je med tem odločila, da bo za izvedbo najprimernejše rešitve v letu 2014 izveden javni razpis za izbiro izvajalca, gradnja pa naj bi se po njenih pričakovanjih zaključila do konca leta 2015,¹⁸⁸ kar se ni uresničilo. 23. 6. 2015 je ob udeležbi državnega vrha potekalo slovesno odprtje postavitvenega prostora.

5.9 Kazenski pregon

Kot eno izmed bistvenih zahtev do države, ki so se pojavljale v spravnih izjavah, velikokrat najdemo tudi iskanje odgovornih za zločine, storjene med in tik po vojni. Medtem ko večina k temu prištevata tudi kazenski pregon, so nekateri akterji predlagali, da se v imenu sprave razglasi amnestija oz. abolicije za tovrstne zločine. Opustitev pregona (ne pa tudi ugotavljanja odgovornosti) so v svoji deklaraciji predlagali Združeni ob lipi sprave, za njo pa se je leta 1990 zavzemal tudi predsednik Predsedstva Janez Stanovnik. Na 91. seji Predsedstva RS 11. 4. 1990, kateri sta prisostvovala tudi republiški sekretar za pravosodje Janez Zajc in republiški javni tožilec Pavle Car, so tako obravnavali predlog, da bi se ustavili postopki zoper osebe, osumljene dejanj vojnega hudodelstva. Pregon velike večine storilcev teh kaznivih dejanj je bil sicer opuščen že z zakonom o amnestiji, ki ga je sprejela Zvezna ljudska skupščina leta 1962, izvzeti pa so bili »zapovedovalci in organizatorji ter osebe, ki so neposredno storile tudi kaznivo dejanje uboja«. Po podatkih Javnega tožilstva RS, s katerimi so razpolagali na seji Predsedstva, je bilo leta 1990 evidentiranih še 21 oseb s protiparti-zanske strani, zoper katere so se na sodiščih opravljala posamezna preiskovalna dejanja zaradi kaznivih dejanj vojnega hudodelstva, a proti nobeni izmed njih postopka ni bilo mogoče izvesti, saj so vse živele v tujini. Na seji so izpostavili tudi, da veljavna zakonodaja dopušča tudi kazenski postopek zoper osumljence na zmagoviti strani po 100. členu KZ SFRJ. Za opustitev pregona vseh bi bil potreben nov zakon o amnestiji, ki pa bi ga morala sprejeti zvezna skupščina. Ker je bilo malo verjetno, da bi do tega lahko prišlo, je Predsedstvo sklenilo, da bo poslalo dopis Skupščini RS, v katerem jo bo pozvalo, da sprejme deklaracijo, s katero bi razglasilo, da javna tožilstva v Sloveniji ne bodo preganjala storilcev kaznivih dejanj vojnega hudodelstva, storjenih med drugo svetovno vojno in po njej na Slovenskem. V dopisu naj bi se Predsedstvo sklicevalo na svojo Izjavo o narodni in državljanski umiritvi, saj bi po njegovem mnenju amnestija pripomogla k nastajanju vzdušja, ko preteklost ne bi več bremenila medčloveških odnosov, pripomogla pa bi tudi k dokončnemu odpravljanju pravnih in moralnih posledic vojne.¹⁸⁹ Taka deklaracija Skupščine bi imela zgolj politično, ne pa tudi formalnopravne veljave. Stanovnik je videl njeno vrednost predvsem v tem, da oblast političnim emigrantom pokaže, da do njih ni sovražna.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Zaključno poročilo javnega razpisa (spletni vir; februar 2016).

¹⁸⁸ Vlada RS, Sporočilo za javnost, 2. 8. 2013 (spletni vir; februar 2016).

¹⁸⁹ ARS, Zapisnik 91. seje Predsedstva.

¹⁹⁰ ARS, Magnetogram 91. seje Predsedstva.

Pravno veljavna amnestija tudi v samostojni Republiki Sloveniji, ko je Državni zbor prevzel vse zakonodajne pristojnosti, ni bila uvedena; tako je bil med omenjenimi 21 evidentiranimi osumljenci s protipartizanske strani še leta 2001 obsojen Vinko Levstik, ki pa je bil že naslednje leto tudi oproščen.

Po osamosvojitvi se je pozornost javnosti in organov pregona obrnila predvsem k iskanju odgovornih za povojne poboje. V času prejšnje države, ko se o pobojih ni niti javno govorilo, seveda tudi ni bilo pogojev, da bi državni organi za njih iskali krivce. Organi pregona so v tem smislu torej začeli od začetka, pri čemer pa so se morali soočiti z mnogimi ovirami. Ob nedostopnosti dokumentov, povezanih s poboji (ki so bili v pretežni meri uničeni), glavni problem predstavlja časovna oddaljenost teh zločinov, zaradi česar je oteženo zbiranje informacij, prav tako pa je vprašljivo, na kakšni zakonski podlagi je te zločine še mogoče preganjati. Prvi problem preiskovalcev je bil zato že sama opredelitev kaznivega dejanja.

Zaradi časovne oddaljenosti je bilo pri tem mogoče uporabljati le opredelitve kaznivih dejanj, ki ne zastarajo. V Kazenskem zakoniku iz leta 1994 so bila to kazniva dejanja genocida (373. člen), hudodelstva zoper civilno prebivalstvo (374. člen), hudodelstva zoper ranjence in bolnike (375. člen), vojnega hudodelstva zoper vojne ujetnike (376. člen) in vojnega hudodelstva z uporabo nedovoljenih bojnih sredstev (377. člen) ter novačenja oseb, mlajših od osemnajst let (378. člen). Ker je Kazenski zakonik določal, da določbe iz 374., 375. in 377. člena veljajo le za dejanja, storjena med vojno, oboroženim spopadom ali okupacijo, povojni poboji pa so se odvijali po končanju spopadov, so preiskovalci te opredelitve kot možno podlago za kazenski pregon opustili.¹⁹¹ Novi Kazenski zakonik iz leta 2008 je kazniva dejanja zoper človečnost opredelil na novo. V skladu z njim sedaj preiskovalci upoštevajo opredelitve kaznivih dejanj po 100. (genocid), 101. (hudodelstva zoper človečnost) in 102. členu (vojna hudodelstva).

A tudi pri pregonu nezastarljivih kaznivih dejanj ostaja problem načela zakonitosti v kazenskem pravu, saj tudi ta v času povojnih pobojev niso bila definirana v kazenski zakonodaji. Konvencijo o preprečevanju zločinov genocida, iz katere izhaja opredelitev v slovenskem kazenskem zakoniku, je namreč Generalna skupščina OZN sprejela šele 9. 12. 1948, Jugoslavija pa jo je ratificirala leta 1950. V izogib temu problemu Pavel Jamnik navaja t. i. »Martensovo klavzulo« v IV. Haaški konvenciji o zakonih in običajih vojne na kopnem iz leta 1907, po kateri »pripadniki oboroženih sil in civilno prebivalstvo uživajo zaščito in vladavino načel mednarodnega prava, tako kot izhaja iz običajev med civiliziranimi narodi, iz zakonov o človečnosti in zapovedi javne vesti, tudi takrat, kadar ravnanje s temi kategorijami oseb v mednarodnem vojnem pravu ni posebej urejeno.«¹⁹²

Začetek preiskovanja povojnih pobojev sega že v leto 1989; takrat je na Temeljno javno tožilstvo študentski časopis Tribuna poslal kazensko ovadbo zoper neznane storilce v zvezi z množičnimi poboji v taborišču Teharje pri Celju po 144. in 145. členu Kazenskega zakonika SFRJ. V oktobru leta 1991 jo je celjski

¹⁹¹ Jamnik, Policijsko preiskovanje, str. 205.

¹⁹² Prav tam.

javni tožilec Milan Birsa poslal v preveritev na Upravo za notranje zadeve Celje z zahtevo, da se zberejo vsa potrebna obvestila in odkrije storilce.¹⁹³ Preiskovanje zločinov v povezavi s Teharjem je ostalo glavna tema policijskega ukvarjanja s poboji vse do akcije Sprava.

17. 1. 1992 je namestnik notranjega ministra Milan Domadenik posredoval vsem načelnikom Uprav za notranje zadeve dopis, v katerem jim je posredoval informacijo v zvezi z delom kriminalistov v zadevi Teharje, ki jo je pripravil kriminalist Edo Posega. V njej je kot temeljne pravne akte na tem področju navedel Haaško deklaracijo iz leta 1907, Ženevsko konvencijo iz leta 1929, Moskovski dogovor, Londonski sporazum z dne 8. avgusta 1945, Ustanovno listino mednarodnega sodišča za vojne zločince in Ženevsko deklaracijo o vojnih zločinih in vojnih ujetnikih. Informacija je vsebovala tudi mnenje katedre za mednarodno pravo, po katerem so domobranci po repatriaciji ohranili status vojnega ujetnika, predstavljen pa je tudi način in obseg zbiranja dokazov.¹⁹⁴ S tem dokumentom, ki je bil v nespremenjeni obliki aprila isto leto posredovan tudi vodjem uradov kriminalistične službe na upravah UNZ, je po mnenju Pavla Jamnika »vodstvo MNZ in kriminalistične službe povojne poboje dokončno prepoznalo kot kaznivo dejanje in s tem od podrejenih zahtevalo, da se ta dejanja preiskujejo kot vsa druga kazniva dejanja, ki jih opredeljuje veljavni Kazenski zakonik.«¹⁹⁵

Ker so bile preiskave pobojev, začete na podlagi prijav, neuspešne pri odkrivanju storilcev in ker se je kazala potreba po enotni metodi, je na pobudo, ki jo je generalni državni tožilec Anton Drobnič poslal notranjemu ministru Ivanu Bizjaku v juliju 1993, znotraj notranjega ministrstva nastala sprva neformalna posebna skupina, ki je v decembru 1994 vodila do nastanka kriminalistične akcije, ki so jo poimenovali »Sprava«.¹⁹⁶

Kriminalistične preiskave v teh letih, ki so bile usmerjene predvsem na dogodke v taborišču Teharje, niso dale rezultatov, ki bi zadostovali za ovadbo zoper znano osebo, zaradi česar je generalni državni tožilec Anton Drobnič v dopisih na notranje ministrstvo kritiziral delo kriminalistične službe.¹⁹⁷ Delo policije na tem področju je bilo tako ves čas od začetka akcije Sprava v upadu. To pa se je, tako kot pri vprašanju urejanja grobišč, spremenilo leta 2001 ob odkritju posmrtnih ostankov v zaklonišču na Zgornji Bistrici. Zaradi pritiska javnosti sta generalna državna tožilka Zdenka Cerar in generalni direktor policije Marko Pogorevc hitro ukrepala. Ustanovljena je bila posebna delovna skupina v okviru Uprave kriminalistične policije na Generalni policijski upravi in podskupine pri vseh Policijskih upravah za izvedbo nalog v akciji Sprava. Poimensko določeni kriminalisti, zadolženi za preiskavo pobojev, so bili seznanjeni z dosedanjimi ugotovitvami Komisije Vlade za reševanje vprašanja prikritih grobišč, s katero je sedaj policija začela tudi formalno sodelovati, lotili pa so se tudi sistematičnega pregledovanja

¹⁹³ Jamnik, Zavedanje zločina, str. 99.

¹⁹⁴ Prav tam, str. 100–101.

¹⁹⁵ Prav tam, str. 101.

¹⁹⁶ Prav tam, str. 102–104.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 107–108.

fondov v Arhivu Slovenije. Ker tudi tokrat niso pridobili dokumentov, nujnih za dokazovanje v kazenskem postopku, je Pavel Jamnik, ki je leta 2002 prevzel vodenje delovne skupine Sprava, leta 2004 za Vrhovno državno tožilstvo pripravil zaključno poročilo.¹⁹⁸ V njem je opisal dotedanje delo policije, ki je v 132 zadevah, ki jih je v zvezi z medvojnimi in povojnimi poboji preiskovala, opravila preko 850 razgovorov z občani ter tožilstvom posredovala preko šestdeset poročil in enajst ovadb proti neznanim storilcem. Na koncu poročila Jamnik ugotavlja, da osnovni cilj akcije, torej dokazati storitev kaznivega dejanja osebam z imenom in priimkom, kljub obsežnemu delu policije zaradi pomanjkanja dokumentov ni bil dosežen.¹⁹⁹

A že naslednje leto, 13. 5. 2005, je kriminalistična policija podala prvo poimensko ovadbo,²⁰⁰ ki je Mitjo Ribičiča bremenila kaznivega dejanja genocida, saj naj bi bil kot major Oddelka za zaščito naroda leta 1945 odgovoren za smrt 217 ljudi. Kot glavni dokaz za to je bil v ovadbi naveden register pripornikov (št. 7) v Centralnih zaporih Ozne, v katerem je ob 5850 od skupno 11.996 vpisov opomba, da je vpis narejen »glasom mape majorja Mitje«. ²⁰¹ 217 od teh vpisanih pripornikov naj bi bilo zagotovo žrtev pobojev, opomba ob njihovih vpisih pa naj bi dokazovala Ribičičevo odgovornost. Za razlago in mnenje v zvezi z vpisovanjem v register zapornikov je vrhovni državni tožilec za mnenje zaprosil zgodovinko Jero Vodušek Starič in Ljubo Dornik Šubelj.²⁰² Aprila 2006 je Vrhovno državno tožilstvo spremenilo pravno opredelitev kaznivega dejanja v ovadbi iz genocida v vojno hudodelstvo zoper civilno prebivalstvo po 374. členu Kazenskega zakonika in vložilo zahtevo za preiskavo. Preiskovalna sodnica je po pregledu pisnih dokumentov in zaslišanju obdolženca presodila, da v tem primeru ni izkazana zakonska podlaga za uvedbo kazenskega postopka (saj 374. člen KZ opredeljuje kaznivo dejanje, storjeno med vojno, medtem ko je do pobojev v ovadbi prišlo po koncu vojne), z njim pa bi bila po njenem mnenju kršena tudi prepoved retroaktivnosti. Prav tako je zbrano dokazno gradivo ocenila za nezadostno. Zoper ta sklep se je Vrhovno državno tožilstvo pritožilo, a preiskava kljub temu ni stekla. Višje sodišče v Ljubljani je kasneje sicer potrdilo, da bi bil kazenski pregon v tem primeru zakonit, a je zaradi pomanjkanja dokazov zavrnilo zahtevo za začetek sodne preiskave.²⁰³ Pri tem se je sklicevalo tudi na mnenje obeh zgodovink.²⁰⁴

25. 4. 2006 je policija pri Okrožnem državnem tožilstvu na Ptuj podala še drugo poimensko ovadbo,²⁰⁵ tokrat zoper Martina Štorglja zaradi kaznivega dejanja vojnega hudodelstva zoper civilno prebivalstvo, saj naj bi bil kot pripadnik Ozne odgovoren za smrt okoli sto žrtev pobojev v taborišču Šterntal poleti 1945, vendar sodni postopek tudi v tem primeru ni stekel.

¹⁹⁸ Prav tam, str. 109–110.

¹⁹⁹ Jamnik, »Akcija Sprava«: zaključno poročilo.

²⁰⁰ Jamnik, Zavedanje zločina, str. 110.

²⁰¹ Jamnik, Ugotavljanje identitete žrtev, str. 116.

²⁰² Jamnik, Zakaj »sprava«, str. 78.

²⁰³ Letnar Černič, Iskanje normativnih odgovorov, str. 49–53.

²⁰⁴ Jamnik, Zavedanje zločina, str. 111.

²⁰⁵ Prav tam.

Dejavnost kriminalistov se je ponovno okrepila po odprtju grobišča v rudniškem jašku v Hudi Jami pri Laškem, v zvezi s katerim so opravili več kot 150 informativnih razgovorov, na podlagi katerih so v grobem rekonstruirali dogajanje.²⁰⁶ A ker je od konca vojne preteklo že več kot 70 let, so morebitni še živeči storilci že v zelo visoki starosti. Možnost, da bi na podlagi odkritja novih dokazov kateri od njih še kazensko odgovarjal, je tako vse manjša.

Viri in literatura

Arhivski viri

- ARS, SI AS 1944, Predsedstvo Republike Slovenije (1974–1992), šk. 59, Magnetogram 88. seje Predsedstva SR Slovenije, 2. 3. 1990.
- ARS, SI AS 1944, šk. 59, Zapisnik 89. seje Predsedstva Republike Slovenije 5. 3. 1990.
- ARS, SI AS 1944, šk. 59, Izjava o narodni in državljanski umiritvi.
- ARS, SI AS 1944, šk. 59, Zapisnik 91. seje Predsedstva R Slovenije, ki je bila 11. aprila 1990.
- ARS, SI AS 1944, šk. 59, Magnetogram 91. seje Predsedstva RS – 11. 4. 1990.

Uradni list RS

- Uradni list Republike Slovenije, Akt o odreditvi parlamentarne preiskave o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, št. 39, 15. 7. 1993.
- Uradni list Republike Slovenije, Deklaracija o seznanitvi z Resolucijo Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu z dne 2. aprila 2009 (DeReEPEZT), št. 84, 27. 10. 2009.
- Uradni list Republike Slovenije, Odlok o sestavi in imenovanju predsednika, podpredsednika in članov Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, št. 55, 1. 10. 1993.
- Uradni list Republike Slovenije, Odlok o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov Komisije Skupščine Republike Slovenije za svetovni slovenski kongres, št. 30, 10. 8. 1990.
- Uradni list Republike Slovenije, Odlok o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov Komisije Skupščine Republike Slovenije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti, št. 30, 10. 8. 1990.
- Uradni list Republike Slovenije, Sklep o ustanovitvi javnega zavoda Študijski center za narodno spravo, št. 42, 30. 4. 2008.
- Uradni list Republike Slovenije, Zakon o dopolnitvah zakona o matičnih knjigah, št. 28, 26. 5. 1995.
- Uradni list Republike Slovenije, Zakon o dopolnitvi in spremembi zakona o matičnih knjigah (ZMK-D), št. 84, 22. 9. 2000.
- Uradni list Republike Slovenije, Zakon o matičnem registru (ZMatR), št. 37, 18. 4. 2003.
- Uradni list Republike Slovenije, Zakon o popravi krivic (ZPKri), št. 59, 25. 10. 1996.
- Uradni list Republike Slovenije, Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGŽ), št. 55, 24. 7. 2015.

²⁰⁶ Prav tam.

Uradni list Republike Slovenije, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o žrtvah vojnega nasilja (ZZVN-H), št. 72, 18. 9. 2009.

Uradni list Republike Slovenije, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o vojnih grobiščih (ZVG-A), št. 72, 18. 9. 2009.

Uradni list Republike Slovenije, Zakon o vojnih grobiščih (ZVG), št. 65, 4. 7. 2003.

Časopisni viri

Albreht, Matjaž, V komisiji zbirajo dokaze za poročilo o povojnih pobojih. *Delo*, 9. 5. 1996, str. 2.

Albreht, Matjaž, Usklajevanja še do konca aprila. *Delo*, 4. 4. 2009, str. 2.

Biber, Dušan, Kvislinzi traže spas. *Vjesnik u srijedu*, 17. 10. 1973, št. 1119, str. 24–26.

Biber, Dušan, Početak trščanske krize. *Vjesnik u srijedu*, 24. 10. 1973, št. 1120, str. 24–26.

Brezigar, Bojan (spršačuje Vinko Vasle), Sprava za prihodnost: o trenjih v Svetovnem slovenskem kongresu. *Delo (sobotna priloga)*, 20. 6. 1992, str. 22.

Edvard Kocbek: Pričevalec našega časa. *Sij slovenske svobode*, 1. 5. 1975, št. 7, str. 3.

Fajfar, Tone, Namesto epiloga. *Naši razgledi: štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja*, 9. 5. 1975, str. 249–250.

Ferenc, Mitja (spršačuje Matija Grah), Spomenik vsem žrtvam bo nova Potemkinova vas, *Delo*, 19. 8. 2013, str. 10–11.

Gre za resnico. *Naši razgledi: štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja*, 9. 5. 1975, str. 247.

Izjava Nove slovenske zaveze o nalogah države pri prehodu iz totalitarizma v demokracijo. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, september 1993, str. 7–10.

Izjava predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi. *Delo*, 6. 3. 1990, str. 1–2.

Izjava SKD o narodni spravi. *Delo*, 14. 3. 1990, str. 5.

Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference o narodni spravi. *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3. (Jugo)slovenske punktacije 1970. *Sij slovenske svobode*, 15. 6. 1970, št. 9, str. 1.

Poziv državnemu zboru – težavna naloga. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, junij 1995, str. 75–80.

Poziv Državnemu zboru in pristojnim oblastem države Slovenije. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, marec 1995, str. 38–40.

Predlog deklaracije o narodni spravi. *Delo*, 20. 6. 1990, str. 9.

Programske smernice NSZ. *Zaveza: glasilo nove slovenske zaveze*, polletje 1991, str. 15–16.

Sprejmimo sporočilo življenja: nagovor nadškofa in metropolita dr. Alojzija Šuštarja pri pogrebni maši. *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

Stres, Anton, Za globlje razumevanje sprave: izjava komisije Pravičnost in mir. *Družina*, 8. 7. 1990, str. 13.

Šuštar, Alojzij, Služiti resnici, pravici in spravi: izjava Slovenske škofovske konference ob 50-letnici druge svetovne vojne. *Družina*, 7. 5. 1995, str. 3.

Taškar, Jana, Vrednotenje zgodovinskih »resnic« pred parlamentom. *Delo*, 22. 9. 1993, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Več strank pripravlja dokumente o spravi in nekdanjem režimu. *Delo*, 12. 1. 1998, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Trije pogledi na narodno spravo. *Delo*, 16. 1. 1998, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Preboj ZLSD na politični sceni tudi za ceno razpada. *Delo*, 6. 2. 1998, str. 2.

Vodušek, Vladimir, Zgodovinske podlage za spravo na Slovenskem. *Delo*, 11. 2. 1998, str. 2.

Zdaj je čas miru: govor predsednika Predsedstva republike Slovenije Milana Kučana. *Družina*, 15. 7. 1990, str. 3.

Žebot, Ciril, Pogum in razum. *Slovenska država*, maj–junij 1975, št. 6, str. 3–4.

Informacije javnega značaja

Dopis Ministrstva za pravosodje v zvezi z izvajanjem ZpKri z dne 8. 5. 2014 (hrani avtor).

Dopis Slovenske odškodninske družbe d.d. z dne 22. 5. 2014 (hrani avtor).

Spletni viri

Evropski parlament, Resolucija Evropskega parlamenta z dne 2. 4. 2009 o evropski zavezi in totalitarizmu, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+PDF+V0//SL> (februar 2016).

Inštitut za novejšo zgodovino, Metodologija in historiat popisa smrtnih žrtev, <http://www.sistory.si/zrtve/historiat> (februar 2016).

Inštitut za novejšo zgodovino, Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, <http://www.sistory.si/zrtve> (februar 2016).

Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Zaključno poročilo javnega razpisa za izbiro najprimernejše rešitve za spomenik žrtvam vseh vojn, oktober 2013, http://www.zaps.si/system/download.php?dir=123&file=I_zakljucno+porocilo.pdf (februar 2016).

Ministrstvo za notranje zadeve, Dopis Ministrstva za notranje zadeve v zvezi z izdajo mrliških listov oseb, ki so bile pobite v povojnih pobojih z dne 24. 2. 2014, http://predlagam.vladi.si/webroot/files/5434_PVS%205434%20MNZ.pdf (februar 2016).

Parlamentarna skupščina Sveta Evrope, Resolution 1096 (1996) on measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems, 27. 6. 1996, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> (februar 2016).

Spletna stran Komisije Vlade RS za izvajanje ZPKri, http://www.mp.gov.si/si/delovna_podrocja/pravosodna_uprava/poprava_krivic/komisija_vlade_rs_za_izvajanje_zpkri/ (februar 2016).

STA, Osnutek Izjave LDS o diskontinuiteti med povojnim komunističnim režimom in demokratično Republiko Slovenijo, Slovenska tiskovna agencija, 14. 1. 1998, <http://www.sta.si/vest.php?s=s&id=319397> (februar 2016).

Vlada RS, Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev z dne 22. 11. 2001, http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/projekti_do_2009/izjava-vlade-grobisca.pdf (februar 2016).

Vlada RS, Sporočilo za javnost o vsebini sklepov, ki jih je sprejela Vlada RS na 51. seji, 22. 11. 2001, http://www.vlada.si/medijsko_sredisce/sporocila_za_javnost/sporocilo_za_javnost/article/sporocilo_za_javnost_o_vsebini_sklepov_ki_jih_je_sprejela_vlada_rs_na_51_seji_22_novembra_2001/ (februar 2016).

Vlada RS, Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada Republike Slovenije sprejela na dopisni seji, 16. 8. 2011, http://www.vlada.si/delo_vlade/sporocila_za_javnost/sporocila_za_javnost/article/sporocilo_za_javnost_o_sklepih_ki_jih_je_vlada_republike_slovenije_sprejela_na_dopisni_seji_16/ (februar 2016).

Vlada RS, Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada Republike Slovenije sprejela na dopisni seji, 2. 8. 2013, http://www.vlada.si/delo_vlade/sporocila_za_javnost/sporocila_za_javnost/article/sporocilo_za_javnost_o_sklepih_ki_jih_je_vlada_republike_slovenije_sprejela_na_dopisni_seji_2_a/ (februar 2016).

Literatura

- Biber, Dušan, Britanci o Titu in revoluciji. *Zgodovinski časopis* 31, 1977, str. 449–464.
- Bučar, France, *Prehod čez rdeče morje*. Ljubljana: Mihelač, 1993.
- Cmrečnjak, Sašo, *Slovenska sprava: zgodovinski pregled in kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom (diplomsko delo)*. Ljubljana, 2014.
- Čepič, Zdenko (et al.), *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955: znanstveno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.
- Dolinar, France (ur.), *Resnici na ljubo: izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih*. Ljubljana: Družina, 1998.
- Enciklopedija Slovenije, zv. 15 in 16*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.
- Ferenc, Mitja, Kako do evidence prikritih grobišč v Republiki Sloveniji?. *Prispevki za novejšo zgodovino* 44, 2004, str. 125–141.
- Ferenc, Mitja, *Prikrito in očem zakrito: prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje: Muzej novejše zgodovine, 2005.
- Ferenc, Mitja, Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Zbirka Zgodovinskega časopisa 32)*. Ljubljana, 2006, str. 153–164.
- Ferenc, Mitja, Zamolčana grobišča druge svetovne vojne v Sloveniji. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju: zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekala v Bruslju, v prostorih Evropske komisije 8. aprila 2008*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010, str. 142–152.
- Ferenc, Mitja, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč: (1991–2011)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
- Gašparič, Jure, *Državni zbor 1992–2012: o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Golob, Janvit (ur. et al.), *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.
- Hribar, Spomenka, Avantgardno sovraštvo in sprava. *Nova revija: mesečnik za kulturo* 6, 1987, str. 74–103.
- Hribar, Spomenka, Krivda in greh. *Kocbekov zbornik*. Maribor: Obzorja, 1987, str. 10–68.
- Hribar, Spomenka, *Svitanja*. Ljubljana: Enotnost, 1994.
- Inkret, Andrej, *In stoletje bo zardelo: Kocbek, življenje in delo*. Ljubljana: Modrijan, 2011.
- Jamnik, Pavel, »Akcija Sprava«: ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev: zaključno poročilo. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve, 2004.
- Jamnik, Pavel, Ugotavljanje identitete žrtev iz brezna pri Konfinu v arhivskih virih. *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005–2008*. Ljubljana: Družina, 2008, str. 99–118.
- Jamnik, Pavel, Zavedanje zločina: začetki policijskega in tožilskega preiskovanja nezastarljivih zločinov, storjenih po koncu 2. svetovne vojne v Sloveniji. *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi: ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi: zbornik prispevkov mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra v Ljubljani*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2009, str. 95–112.
- Jamnik, Pavel, Policijsko preiskovanje in dokazovanje nezastarljivih kaznivih dejanj, storjenih po drugi svetovni vojni na območju Slovenije. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju: zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekala v Bruslju, v prostorih Evropske komisije 8. aprila 2008*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010, str. 203–212.

- Jamnik, Pavel: Zakaj »sprava«, o kakršni govorimo že dvajset let, ni mogoča?. *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo 3: poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011*. Ljubljana: Družina, 2011, str. 71–120.
- Jančar, Mateja in Letnar Črnič, Jernej (ur.), *Poročilo o pobojih: vmesno poročilo o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo je vodil dr. Jože Pučnik*. Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2010.
- Kocbek, Edvard, *Dnevnik: izbor iz dnevnika od 1954 do 1977*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004.
- Kovač, Edvard, *Park spomina Teharje*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011.
- Krušič, Slavi (ur.), *Koga voliti?: Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.
- Letnar Črnič, Jernej: Iskanje normativnih odgovorov na totalitaristična hudodelstva. *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi: ob dvajsetletnici padca železne zaves v Evropi: zbornik prispevkov mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra v Ljubljani*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2009, str. 46–57.
- Levstik, Vinko, *Tri odprta pisma k narodni spravi*. Rim: [s.n.], 1968.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo: 1943 – 1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Odnos do preteklosti in narodna sprava: priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije: javna razprava, 1. zvezek*. Ljubljana: Državni zbor, 1998.
- Odnos do preteklosti in narodna sprava: priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije: javna razprava, 2. zvezek*. Ljubljana: Državni zbor, 1999.
- Pahor, Boris in Rebula, Alojz, *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Trst: Zaliv, 1975.
- Pahor, Boris in Rebula, Alojz, *Po nevihti*. Priloga k: *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2013.
- Pibernik, France: Pogled politične emigracije na Edvarda Kocbeka. *Krog navznoter, krog navzven: Kocbekov zbornik*. Ljubljana: Nova revija, 2004, str. 244–257.
- Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, Poročilo Preiskovalne komisije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti. *Letnik XXII*, št. 38, 4. 10. 1996.
- Repe, Božo, *Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem*. Ljubljana: Borec, 1988.
- Repe, Božo, *»Liberalizem« v Sloveniji*. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
- Repe, Božo: Škofovska izjava o lojalnosti in pastirsko pismo. *Slovenska kronika XX. Stoletja*, Knj. 2. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 121–122.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2, Slovenci in federacija*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
- Repe, Božo: Poveljna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu. *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 47–58.
- Repe, Božo in Prinčič, Jože, *Pred časom: portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Repe, Božo: Sprava kot kulturni boj. *Onstran demokracije: izjave in stališča Liberalne akademije po letu 2005*. Ljubljana: Liberalna akademija, 2009, str. 92–101.
- Rozman, Branko, *V Rogu ležimo pobiti*. Buenos Aires: samozaložba, 1968.
- Rozman, Branko (ur.), *Slovenija: 1941–1945. Zmagoslavje premaganih*. Ljubljana: Družina, 1995.
- Slabe, Janja, *Narodna sprava v slovenskih časopisih*. *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 58, 2006, str. 9–60.

- Svetina, Tone, *Ukana, tretja knjiga*. Ljubljana: Borec, 1969.
- Svetovni slovenski kongres, *Gradivo otvoritvenega zasedanja Svetovnega slovenskega kongresa, Ljubljana, 27. in 28. junija 1991*. Ljubljana: Svetovni slovenski kongres, Konferenca za R. Slovenijo, 1994.
- Žebot, Ciril, *Slovenija: včeraj, danes jutri*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1967.
- Žebot, Ciril, *Misli ob petdesetletnici prve slovenske vlade*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1968.
- Žebot, Ciril, *Neminljiva Slovenja: spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Ljubljana: Magellan, 1990.

SUMMARY

Slovene Reconciliation: A Historical Overview

Sašo Cmrečnjak

The article deals with the evolution of the Slovene reconciliation discourse, its beginnings in post-war political emigration up to its implementation and development in Slovenia before and after Slovenia gained independence, and its key characteristics. Reconciliation, as is dealt with in the article, is a political one, i.e. a project or goal of the Slovene political society. It stands for overcoming the divisions within society that stem from injustice and crimes committed during and after World War II; it aims to stop viewing the past as the source of divisions and conflicts in the political space and to implement unity and solidarity in the society.

The historical overview begins with the first appeal for reconciliation at the end of World War II, made by the Slovene National Committee. After the war and following the introduction of the new political system, the idea of reconciliation in Slovenia did not establish itself, however, it was emphasised by several authors from the ranks of political emigration, yet it was not met with a lively response since emigrant literature was banned in the native country. Attempts made by Ciril Žebot to find support for reconciliation in Slovenia's political leadership by coming into contact with Stane Kavčič, president of the Executive Council, proved to be unsuccessful, since the authorities regarded an initiative of this kind as white-guard anti-state activity.

In these conditions, post-war killings in Slovenia remained (with few exceptions) an unspoken subject. The silence on the matter was broken when, on the initiative of Boris Pahor and Alojz Rebula, two Slovene authors living outside of Slovenia, Edvard Kocbek published an interview in the journal *Zaliv* in March 1975, in which he discussed the crime against members of home guard upon their return and the necessity to admit guilt. The interview was published in Slovenia as well, in the journal *Naši razgledi*, however, Slovene authorities once again used it to settle accounts with Kocbek and appeals for reconciliation. The attitude of the authorities towards the question of reconciliation was once again visible upon the publication of the essay *Krivda in greh* (Guilt and Sin) by Spomenka Hribar, which was published in 1987 in a miscellany dedicated to Edvard Kocbek. In her essay, Spomenka Hribar advocated for the idea of reconciliation, which stands for reverence for the victims and acknowledgement of diversity of views in a society.

A turning point in the reconciliation discourse followed in 1990, which was a watershed year, when the idea of national reconciliation in the Slovene public space established itself as a key condition for gaining independence and transition to democracy. In their programmes prior to the first democratic election in April 1990, political parties often referred to reconciliation, the Presidency of the Socialist Republic of Slovenia also stated its position on reconciliation in its *Declaration on National and Civil Appeasement*. This declaration was a watershed for further development of the reconciliation discourse, by means of which reconciliation was recognized

as a fundamental political issue which was subject to state institutions. A declaration was a week later accepted also by the Provincial Episcopal Conference of Slovenia; in doing so, the Catholic Church put itself in the position of a messenger of unspoken victims' interests and attempted to assert itself as an equal partner of the state through the subject of reconciliation. The highlight of reconciliation efforts was the ceremony held at Kočevski Rog on 8 July 1990, which was supposed to represent a symbolic Catholic funeral of victims of post-war killings. Mass celebrated by Alojzij Šuštar, archbishop and metropolitan of Ljubljana, was followed by a speech made by Milan Kučan, the President of the Presidency of the Socialist Republic of Slovenia.

In the period after Slovenia gained independence, it turned out that reconciliation efforts did not contribute to overcoming ideological divisions but rather deepened them. The elementary significance of reconciliation, as advocated for by Spomenka Hribar, was replaced with demands to revise history. The truth, which was as a condition stated in many reconciliation declarations, was in terms of contents being defined as condemnation of communism and would have political implications. The attempts to form a statement on national reconciliation in the National Assembly of the Republic of Slovenia in 1997 and 1998 respectively also fall into this context, however, they were not successful on account of different interpretations of history.

The acceptance of reconciliation declarations was influenced by the predominant opinion that the state failed to assure a proper arrangement of mass grave sites and adopt other satisfactory redress measures. The final chapter provides an overview of measures taken by the state in response to claims mentioned in reconciliation declarations (Parliamentary Commission for Investigation of Post-War Mass Killings, establishing the number and structure of war and post-war victims, registration of victims' deaths, granting victim status and compensation, recording and digging up hidden mass grave sites, memorials and criminal prosecution).